

124
1

उत्थ

शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः

श्रीशंकराचार्यप्रणीतः

Shankar Mimamsa Bhashya Chatuk

चतुर्थोऽध्यायः

१२५
ओम् नमो भगवते वासुदेवाय। ॐ आह तिरसकदुपदेशात्। अतः तीयेऽध्याये परासुविद्याससा
धनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात्। अथेह चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति। प्रसंगागतं चान्य
दपि किञ्चित् त्रितयिष्यते। प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः।
आत्मा चाग्रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति। सोऽनेष्ट
व्यः स विज्ञासितव्य इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः। किं सकृत्प्रययः कर्तव्य आहो विदित्वेति
किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वादेः श्रयमाणायान्धा
वृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत्। न न्वसकदुपदेशानुदाहृताः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि
ध्यासितव्य इत्यादयः। एवमपियावच्छेदमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चे
ति नातिरिक्तं सकृदुपदेशेषु तु वेद उपासीतेत्यादि क्षिणावृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या
कुतेः असकदुपदेशात् श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवं जातीयको ह्यसकदुपदेशः प्र
त्ययावृत्तिस्तु च यति। न नूक्तं यावच्छेदमावर्तयेन्नाधिकमिति। न दर्शनपर्यवसानत्वादेर्षादर्शन

[illegible]

तिशयस्य संभवाद्यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परंब्रह्मसम
मर्पयति तत्र किमर्थं वृत्तिरिति सकृत् श्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेराद्यत्यभ्युपगमइति चेन्न
आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः यदि हितत्त्वमसीत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रती
तिनोत्पादयेत् ततस्तदेवावृत्य मानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा अथोचेतनकेवलं वाक्यं
कंचिदर्थं साक्षात्कृतं श्रुति अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यं अनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति तथापि
वृत्त्यानर्थक्यमेव सापि हियुक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति अथापि स्यादुक्त्या वा
क्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं यथास्ति मे हृदये शूलमित्यतो वा
क्याद्वात्र कं पादिलिङ्गाच्च शूलसङ्गाव सामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति यथा स ए
व शूली विशेषानुभवश्चाविद्यायानिवर्तकस्तदर्थं वृत्तिरिति चेन्न असकृदपि तावन्मात्रे किमसा
णे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवान्न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वो
पि प्रयुज्यमानाभ्यामनवगतुं शक्यते तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपद्येत यदि वा सामान्यमे

चतस्रमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेति जगतो जन्मादि
कारणमभिधीयते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अदृष्टं दृष्टं अश्रुतं श्रोत्रं विज्ञातं विज्ञा
ल न त् अजमजरममरमस्थं मन एव द्रस्यमजमदीर्घमित्यादि शास्त्रप्रसिद्धं तत्राज्ञादिशब्दैः ज्ञात्यादयो
भावविकारानिवर्तिताः अस्थूलादिशब्दैश्च स्थूलान्यादयो द्रव्यधर्माः विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्र
काशात्मकत्वं मुक्तं एष व्यावृत्ते सर्वसंसारधर्मको नु भवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदांतो पयु
क्तो नां प्रसिद्धः तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्य
पर्यंतत्वेनावधारितः तत्र येषामेतौ पदार्था वज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं
न स्यार्थप्रमा मुत्पादयितुं शक्नोति पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थप्र
विवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आह्वा निरंशस्तथापि अध्यारोपितं
तस्मिंब्रह्मत्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणं तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहत्य
परेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः तत्तु पूर्वस्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः येषां पुनः निपुण

प्रतीकानि स्मृतान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत्।
 प्रतीकाभावप्रसंगाद्विकारस्वरूपोपमर्दनहिनामादिजातस्य ब्रह्ममेवमाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दवृ-
 न्नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहोवाचनं ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्यपदेशोच्चात्मदृष्टिः कल्प्याकर्तृ-
 त्वाद्यनिराकरणात्कर्तृत्वादि सर्वसंसारधर्मेनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वापदेशस्तदनिराकरणेन चो-
 पासनविधानं अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते न हि सूचकस्य स्तिकयोरितरेतरा-
 त्मत्वमस्ति सुवर्णात्मत्वेनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगो वाच्यः अतो न प्रतीकैश्चात्मत्वदृष्टिः म-
 क्रियते। अत्र ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्। अतस्तेष्वेवोदाहरणे ध्वन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यवसित-
 व्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति कुतः संशयः सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणादेव हि ब्रह्मशब्-
 दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म इत्यादिसमानविभक्ति-
 निर्देशान्नचात्रां न सामानाधिकरण्यमवकल्प्यते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गो-
 रश्वइति सामानाधिकरण्यं ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यस्या-
 नेत्फच्यते। विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम। एवमात्म ५

अमानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति। यस्य तु नैषो नुभवो द्वागित्येव जायते ते प्रत्यनु-
 भवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः। तत्रापि न तत्त्वमसि वाक्यार्थात्प्रत्याव्याहृतौ प्रवर्तयेन्न हि वरदा ता य-
 कन्यामुदाहरयति नियुक्तस्य चास्मिन् अधिकृतो हं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्यस्य ब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्र-
 सयत्तत्पद्यते। अस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिमानाद्वाक्यार्थजिहासे तस्यैष तस्मिन्नेव वाक्यार्थस्थिरी-
 रको आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्याभ्युपेयते तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशोच्चावृत्तिमिद्विः। अ-
 आत्मेति रूपगच्छति ग्राहयति वा। अयः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति गृहीतव्यः किंवा
 मदन्य इत्येतद्विचारयति। कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये अयमापो संशय इति उच्यते। अयमा-
 त्मशब्दः मुख्यः शक्यते भ्युपगंतुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे इतरथा तु गोणाय मभ्युपगंतव्य इति म-
 न्यते किं तावत्प्राप्तं नाहमिति ग्राह्यं न ह्यपहृतपाप्मत्वादियुगो विपरीतगुणत्वेन शक्यते गृहीतुं विप-
 रीतगुणो वापहृतपाप्मत्वादियुगो विपरीतगुणश्च परमेश्वरस्तद्विपरीतगुणः शरीरः ई-
 श्वरस्य संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः ततः शास्त्रानर्थक्यं संसारिणो पीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावात्

वाक्ये चेदंतदानीं स्यात्ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानं च व्यर्थं। तस्माद्ब्रह्मणोऽग्नि
वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरान्यतरदृष्ट्या ध्यासे सति क्व किं दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियमो नि
यमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं अथवादित्यादिदृष्टय ब्रह्मणिकर्तव्या इत्येवं प्राप्तं एवं द्यादित्या
दिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासीतं भवति ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वि
त्येवं प्राप्ते ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादितिके समा दुक्तर्थात् एवमुक्तवेषादित्यादयो दृष्टा भवन्ति उक्त
दृष्टेस्तेष्वध्यासात् तथा च लौकिको न्यायो नुगतो भवति उक्तदृष्टिर्हि निरुद्धे ध्यासे तव्येति लौकिको न्यायः।
यथाराजदृष्टिः सत्तत्सि स चानुगतव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसंगः न हि सत्तदृष्टिपरिगृहीतो राजानिकर्षणी
यमानः श्रेयसे स्यात् ननु शास्त्रप्राप्ताप्यादनाशंकनीयो न प्रत्यवायप्रसंगः न च लौकिकेन न्यायेन शा
स्त्रीयादृष्टिर्नियंतुं युक्तैति अत्रोच्यते। निर्धारितशास्त्रार्थ एतदेवं स्यात्संदिग्धेतु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रतिक्रोकि
कोपिन्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते तेन चोक्तदृष्ट्या ध्यासे शास्त्रार्थवधार्यमाणे निरुद्धदृष्टिष्वध्यस्य न
प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थं समविरोधात्तद्विहीतव्यं ते स्वार्थदृष्टिभिरवस
न्नायांबुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते।

भवति

निप्रोक्षितबंधुरिति आसीनश्चानायासो भवति तस्मादप्यासीनकर्मोपासनं। अचलत्वं चापेक्ष्य। अपि च
 ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायति वा दो भवति तच्च लिंगमुपासनस्यासीनकर्म
 चे। स्मरंति वा। स्मरंत्यपि च शिष्टा उपासनो गतेनासनं। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनश्च
 दिना। अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे। आयत्रे काग्रता तत्राविशेषात्। अदि
 गदेशकालेषु संवायः। किमस्तिकश्चिन्नियमो नास्ति वेति प्रायेण वैदिकेष्वंजेषु दिगादिनियमदर्शनात्त्या
 दिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तत्प्रत्याह। दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमो यत्रैवास्यदिशि देशो
 काले वा मनसः सौकर्येणोकाग्रता तत्रैवोपासीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिव द्विशेषाश्रयणा
 देकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात्। ननु विशेषमपि केचिदा मनंति। समेशु चोशर्करावद्भिवालुकाविव
 र्जितेशब्दजलाश्रयादिभिर्मनोनुकूले ननु चक्षुष्यीडने गुहानिवाताश्रयणप्रयोजयेदिति यथेति। उच्यते।
 सत्यमस्येवंजातीको नियमः सति त्वेति स्मिंस्तद्गतेषु विशेषेषु अनियम इति सुदृढत्वा आचार्य आचष्टे। म
 नोनुकूल इति तेषां श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्यतदेव दर्शयति। अ। आ प्रायणा तत्रापि हि दृष्टं। अ। आहतिः

दिषु

भुति

रणत्वादपहतपाप्मत्वादियुगयोगाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यते वधारयितुं नत्वादित्योद्गीथारीनां विका
 रत्वा विशेषात्किंचिदुत्कर्षवधारणकारणमस्ति अथवा नियमनैवोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्ये रन्कसा
 केर्मात्मकत्वा उद्गीथादीनां कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः उद्गीथादिमतिस्मिं संपादना आदित्यादयः कर्मात्मस्य
 काः संतः फलहेतवो भविष्यति तथा चेयमेवर्गमिः सामेत्यत्र तदेतदेतस्यामृच्यध्मं सामेत्यकृत्वा देन पृथिवी
 निर्दिशति सामराष्ट्रे नाग्रितच्च पृथिव्यग्नोर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते नऋक्सामयोः पृथिव्यग्निं च दृष्टि
 कीर्षयां क्षत्ररिहिराजदृष्टिकरणाद्राजराष्ट्र उपचर्यते न राजनिक्षत्तराष्ट्रः अपि च लोकेषु पंचविधं सामो
 पासीतेत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकसामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते एतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतमिति चैतद्दर्शयति प्र
 थमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तमादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्या
 दयश्चरमनिर्दिष्टाश्च हिंकारादयः पृथिवी हिंकार इत्यादिषु अतो न मेष्वादित्यादिष्वंगमतिक्षेप इति एवं प्राप्ते ब्रह्म
 आदित्यादिमतय एवांगे उद्गीथादिषु प्रतिक्षिप्ये रन्कृतः उपपत्तेः उपपद्यते ह्येवमपूर्वसन्निकर्षादौ दित्यादिमति
 मिः संक्रियमाणे उद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः यदेव विद्यया करोति श्रद्धयापनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति च विद्या
 याः कर्मसमृद्धिहेतुता दर्शयति भवतुकर्मसमृद्धिफले चैवं स्वतंत्र फलेषु कथं यत्तदेव विद्यालोकेषु पंचविधं

सामोपास्तइत्सादिषुतेषुपिअधिकताधिकात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षणैवफलकल्पनायुक्तागोदोहनदिनियुक्त
 तत्त्वमकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यउत्कर्षोपपत्तेः। आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलवि
 ष्यते श्रुतिषुअपिचोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतरेवत्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानेभवतीतिचोद्गीथमेवोपास्य
 त्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीविदेधातिथ्यक्तमुद्गीथादिमतिभिः परस्यमानाआदित्यादयः कर्मभूयंभूत्याफलं
 करिष्यतीतिरयुक्तं। अथमेवोपासनस्यकर्मत्वात्फलत्वोपपत्तेः। आदित्यादिभावेनापिदृश्यमानानामुद्गीथादी
 नां कर्मात्मकत्वात्नपायात्तदेतदेतस्यामृच्यध्युटं सामेतितुलासणिकएषपृथिव्यग्नौर्क्कसामशहप्रयोगः।
 लक्षणाचयथासंभवंसन्निवृत्तेनवाविप्रकृष्टेनवास्वार्थसंबंधेनप्रवर्तते। तत्रयद्यपिर्क्कसामयोःपृथिव्य
 ग्निरुद्विचिकीर्षातथापिप्रसिद्धयोर्क्कसामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्नौर्क्कसामयोर्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्नौर्क्कसाम
 शहप्रयोगःर्क्कसामसंबंधादितिनिश्चीयते। अत्राहोपिहिंकारणाद्राजानमुपसर्पन्निवारयितुं पार्यते। कुतः चि
 मेवर्गितिचयथाक्षरन्यासंक्रचएवपृथिवीत्वमवधारयति। पृथिव्याहिंक्कत्वेवधार्यमाणेइयमृगेवेत्यक्षरन्यासः
 स्याद्यएवेविद्वान्सामगायतीतिचांगाश्रयमेवविज्ञानमुपसंहरतिनपृथिव्याद्याश्रयंतथाचलोकेषुपंचविधं सामोपा
 सीतेतिपद्यपिसहमीनिदिष्टालोकास्तथापिसाम्न्यवतेअध्यस्तेरन्दितीयातिदेशेनसाम्नउपास्यत्वाच्चगमात्सामनिहि

लोकेष्वध्यस्यमानेषुसामलोकात्मनोपासितंभवति। अन्यथापुनर्लोकाः सामात्मानोपासिताःस्यः। एतेनैतद्वायत्रंप्राणेषु
 प्रोतमित्यादिव्याख्यातेयत्रापितुल्योद्वितीयातिदेशोथखल्वमुमादित्यंसप्तविधं सामोसीतेतित्रापिसमस्तस्यस्य
 लुसाम्नःउपासनंसाधितितुपंचविधस्यअथसप्तविधस्येतिचसाम्नएवोपास्यत्वोपक्रमान्निवादिताध्यासः।
 एतस्मादेवचसाम्नउपास्यत्वाच्चगमात्पृथिवीहिकारुड्यादिनिदेशविपर्ययेपिहिंकारादिष्वेवपृथिव्यादिदृष्टिस्त
 स्मादनंगाश्रयाआदित्यादिमतयोर्गोपूद्गीथादिषुक्षिप्योरन्नितिसिद्धं। आसीनःसंभवात्। कर्मोपसंवेधेषुता
 वडुपासनेषुकर्मतंत्रत्वाच्चासनादिचित्तानापिसम्यक्दर्शनैवस्तुतंत्रत्वात्ज्ञानस्यइतरेषुतपासनेषुकिमपि
 यमेनतिष्ठन्नासीनःशयानोवाप्रवर्तते। तन्नियमेनासीनएवेतिचित्तयति। तत्रमानसत्वात्तुपासनस्यानियमः।
 शीरस्थितेरित्येवंप्राप्तेब्रवीति। आसीनएवोपासीतेति कुतः संभवात्तुपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहिकरणानचतत्
 गच्छतोधावतोवासंभवतिगत्यादीनांचित्तविशेषकरत्वात्तिष्ठतोपिदेहधारणेव्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तु निरी
 क्षणक्षमंभवति। शयानस्याप्यकस्मादेवनिद्रयाभिभूयते। आसीनस्यत्वेवंजातीयकोभयान्दोषः। सपरिहा
 रइतिसंभवतितस्योपासनं। आध्यानाच्चा। अपिचध्यायत्यर्थएषयत्समानप्रत्ययप्रवाहिकरणध्या
 यतिश्चप्रशिथिलोगच्छेषुप्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपैयमाणोदृश्यतेध्यायतिवकोध्याय

शारी-

तिरवमेव च मोक्ष उपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकाल प्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् न च देशकाल
 निमित्तोपेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसंगात्परोक्षत्वा नुपपत्तेश्च ह्यनफलस्येतस्माद्ब्रह्माधि
 गमेदुरितक्षय इति स्थितं । अतएव स्याद्वेवमसंश्लेषः पातेतु । अ पूर्वस्मिन् अधिकरणे बंधहेतोरयस्य स्वाभाविक
 स्यात् श्लेषविना शोभान निमित्तो शास्त्रव्यपदेशान्तिरूपितो धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोधः
 त्याशंक्यत निराकरणा यपूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एव मद्यवदंशेषो वि सं व
 नाशश्च ज्ञानवतो भवतः कुतः तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धितं प्रसंगात् उभे उहैवैष एतेतरता
 त्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशादकृतीत्यत आ बोध निमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सकृ
 तदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् क्षीयते वा स्य कर्माणि ति च विशेषश्रुतेः यत्रापि केवल एव पाप्म शब्दः पश्यते
 तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निरुद्धफलत्वात् अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्म शब्दः
 नैनं सेतु महोरात्रेतरत इत्यत्र सह दुष्कृतेन सकृत्तमप्यनुक्रम्य सर्वपाप्मानो तो निवर्तत इत्यविशेषेणैव प्रकृत
 पुपाप्म शब्दप्रयोगात् । पातेति नितु शब्दो वधारणार्थ एव धर्मा धर्मयोर्बन्धहेतोर्विद्यासामर्थ्यादंश्लेषवि
 नाशसिद्धेरवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । अ नारब्धकार्य एव तु पूर्वतदवधेः ।

१०

। ता

सर्वोपासने धादत्तं व्येति स्थितमाद्ये अधिकरणे तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शना र्थान्युपासना नितान्यवधौ दिवत्कार्य
 र्थवसानानीति ज्ञातमेवैषा माहृतिपरिमाणेन हि सम्यग्दर्शने कार्यनिष्पत्तेर्यत्नोत्तरे किंचिच्छासितुं शक्यं अनियो
 ज्य ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि ते श्रेष्ठा चिन्ता कियंते चित्कालं प्रत्ययमा
 वत्योपरमेदुतयाव जीवमावर्तयेदिति किं तावत्प्राप्ते कियंते चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेदाहृतिविशिष्टस्यो
 सनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येव प्राप्ते ब्रूमः । आ प्रायणा देवावर्तयेत्प्रत्ययं अत्यप्रत्ययवत्वाद्दुष्टफलप्राप्तेः कर्मा
 ण्यपि हि जन्मांतरोपभोग्यं फलमाश्रममानी नितदनु रूपं भवना विज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपति स विज्ञानो भव
 तिस विज्ञानमेवान्वयकामतियश्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संकल्पितं लो
 केन यतीति त्रैवमादिश्रुतिभ्यः त एतला युक्तानि दर्शनाश्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपा हृतिमुक्ता किमन्यत्रा यण
 कालभाविभावना विज्ञानसंप्रसारणेन तस्माद्ये प्रतिपन्नं व्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषां प्रायणादाहृतिः त
 था च श्रुतिः स यावत्कतुरस्मा लोकाज्जैतीति प्रयणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिर्दर्शयति । स्मृतिरपि यं वापि स्मरन्भाव
 त्यजत्यंते कले वरं । तं तमेवैति को ते य सदा तद्भावभावित्वं प्रयाणकाले मनसा चलेनेति च । सो तवेलायामेत
 त्रये प्रतिपद्यतेति च मरणवेलायां कर्तव्यं शेषं श्रावयति । अतदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरंश्लेषविनाशोत्पदेशात् ।

गतस्त्वतीयशेषः। अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रतिचिन्ताप्रतापतो ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वाक्षीय
तदिति संशयः। किं तावत्प्राप्तं फलार्थत्वात्कर्मणः फलमद्वयानसंभाव्यते क्षयः फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधि
गता यदि तदंतरेणैव फलोपभोगमपहृज्येत शक्तिः कदर्थिता स्यात्तस्मिन्नेति च न हि कर्मक्षीयत इति नन्वेवं सति प्रायश्चित्तो
पदेशो नर्थकः प्राप्नोति नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वात्पपत्तेर्गृहे स्यादिव त' अथि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगो दाहे
न विधानाद् वेदपि दोषक्षपणार्थतानत्वे ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वेवमभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये त
फलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वादनिर्मेसः स्यात्तन्नेत्येतादेशकालानिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्माधिग
मे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशो भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य
विनाशः कस्मात्तद्यप्यदेशात्था हि ब्रह्मविद्या प्रक्रियायां संभाव्यमानसंबंधस्यागामिनो दुरितस्यानभिसंबंधविदुषो व्य
पदिशति यथा पुष्करपलाशश्चापो न स्निध्यत एवमेवं विदिपापं कर्म न स्निध्यत इति तथा विनाशमपि पूर्वपि चित्तस्य दुरित
स्य व्यपदिशति। तद्यथे पीकात्तलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते तैव हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयंत इति। अयमपरः कर्मक्ष
यव्यपदेशो भवति भिद्यते हृदयग्रंथि स्थिद्यते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे
इति। यदुक्तमनुपपुक्ते फलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति नैष दोषः न हि वयं कर्मणः
फलदायिनी शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः शक्तिसद्भा

वमात्रे च शास्त्रं व्याप्तियेत न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि न हि कर्मक्षीयत इत्येतदपि स्मरणात्सर्गिकं न भो
गादृते कर्मक्षीयते तदर्थं दितीष्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः सर्वपाप्मानंतरतितरति ब्रह्महत्यां योश्च
मेधेन यजते यउ चैनमेवं वेदेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तु तन्नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि न विध्यन्तीति तदसत्
दोषसंयोगेन बोध्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंनवे फलांतरकल्पनानुपपत्तेः यत्पुनरेतदुक्तं न प्रा
यश्चित्तवदोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः। स गुणा सुता वद्विद्यासु विद्यत एव विधानेना
सुचवाक्यरोषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पाप्मनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते तयोश्चाविवक्षा कारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्र
हाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणा या तु विद्या या यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यक
त्रोत्पत्तबोधात्कर्मप्रदाहप्रसिद्धिः। अश्लेष इति वागामिषुकर्मसकृत्त्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति द
र्शयति। अति क्रांतेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपद्यतथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्ते
स्ताप्यपि प्रलीयंत इत्याह विनाश इति। पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि विषयिकालेष्वकर्तृत्वाभो
क्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मिनेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासंनेदानीनापि न विषयिकाले इति ब्रह्मविद्वगव

वि

वे

विशेषणेति कुत संशयः न मेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषंतीति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनांगत्वेन श्रव
णाद्विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् किं तावत्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादिआ
त्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनां विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याहीनाद्यदहरेव जुहोति
तेदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वानित्यादिश्रुतिभ्यः बुध्यायुक्तो यया पार्थकर्मबंधं प्रहास्य सिद्धरेण्य
वरं कर्म बुद्धियोगाद् न जयेत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते यदेव विद्ययेति हि सत्यमेते द्विधा
संयुक्ते कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याहीनात्कर्मणाग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याहीना ब्राह्म
णा तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माग्निहोत्रादिकं कस्मात्तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषंतीत्यत्रा विशेष
विद्याहीनमग्निहोत्रादिआत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तं नैतदेवं विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्त
न सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रतिकश्चित्कारणत्वातिशयोभविष्यति न तथा विद्याहीनस्य नित्यं युक्तं क
ल्पयितुं न तु यज्ञेन विविदिषंतीत्यविशेषेणात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनंगत्वं शक्यमभ्युपगम्यते तथा च
तिर्यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणाग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वा

१२

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सकृत्तुष्टतयोर्विनाशो वधारितः सक्रिमविशेषेण आरब्धकार्ययोर
नारब्धकार्ययोश्च भवत्यत विशेषेण नारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते न त्रोभे उह वैष एतेतरतीत्येवमादि
श्रुतिषु अविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह नारब्धकार्ये एव त्विति अपरतफले एव पूर्व
जन्मांतरसंचिते अस्मिन्नपि जन्मनि प्राकृष्टानोत्पत्तेः संचिते सकृत्तुष्टते ज्ञानाधिगमात्क्षीयते न त्वारब्ध
कार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानाय तनं जन्मनिमित्तं कुत एतत्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्य
इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेरितरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेतुभावात्ज्ञानप्रा
प्त्यनंतरमेव क्षेममश्रुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत ननु वस्तुबले नैवायमकर्मात्मबोधः कर्मा
णि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचिद्वैषयेषु तन्न हि समाने मिबीज संपर्के केषां चिद्वीजशक्तिः क्षीय
ते केषां चिन्नक्षीयत इति शक्यमंगीकर्तुमिति उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्य
ते आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्यांतराले प्रतिबंधासंभवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं अकवी
त्मत्वबोधोपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिन्नं त्रिबाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचंद्रज्ञानवत्संस्कारवशात्
कंचित्कालमनुवर्तत एव अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कंचित्कालं शरीरं ध्रीयते न ध्रीयत इति कथं ह्येक

स्य स्वहृदयप्रसूयं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिश्लेषं राक्ये तं श्रुतिस्मृतिषु च स्थितं प्रज्ञालक्षणनिर्देशं
 नैतदेव निरुच्यते तस्मादनाद्यकार्ययोरेव सक्ततदुक्ततयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयइति निर्णयः ॥ १४ ॥ अत्र
 होत्रादितु तत्कार्याद्यैव दर्शनात् ॥ पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरधन्या योतिदिष्टः सोतिदेशः सर्वपुण्यविषय
 इत्याशंक्य प्रतिवक्ति अग्निहोत्रादिति तुराष्ट आशं कामपुनरुदति यन्नित्यं कर्म वेदिकमग्निहोत्रादितत्कार्या
 येव भवति ज्ञानस्य कार्यं तदेवा स्य कार्यमित्यर्थः ॥ कुतः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषतियज्ञेन
 दानेनेत्यादिदर्शनात् ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात् कार्यैकत्वानुपपत्तिः नैष दोषः ॥ ज्वरमरणकार्ययोरपि
 दधिविषयो गुडमंत्रसंयुक्तयोस्तत्कार्यदर्शनात् तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः ॥ ननु ना
 रभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यं ॥ पुष्टि ॥ त्वमुच्यते नैष दोषः ॥ आरादुपकारकत्वात् कर्मणः ज्ञानस्येव हि प्रा
 पकंसत्कर्मप्रणाश्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते अतएव चातिशयत विषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानं न हि ब्रह्म
 विदः आगाम्यग्निहोत्रादि संभवति अनियोज्य ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् सगुणास्तु विद्या
 सक्तत्वेनानतिवृत्तेः संभवत्यागाम्यग्निहोत्रादितस्यापि निरभि संधिनः कार्यतराभावादिद्या संगत्युपपत्तिः किं
 विषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किं विषयं वा दो विनियोगवचनं एकेषां शाखिनां तस्य पुत्रादायमुपयति ११

सदृशः साधकत्वादिषंतः पापकृत्यामित्यत उत्तरं पठति ॥ १५ ॥ अतो न्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १६ ॥ अतो ग्निहोत्रादेर्नि
 त्यात्कर्मणो न्यापि ह्यस्ति साधकत्वाया फलमभि संधाय क्रियते तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषां शाखिनां स
 दृशः साधकत्वामुपयतीति तस्या एव चेदमद्यवदश्लेषविनाश निरूपणमितरस्याप्येवमसंश्लेष इति तथा
 एवंजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्याप्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोपि ज्ञैमिनिवादरायण र
 योराचार्ययोः ॥ १७ ॥ एदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ समधिगतमेतदनेतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म
 मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपातदुरितक्षयहेतुद्वारेण सत्यशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमा
 नं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्याया सहैककार्यं भवतीति तत्राग्निहोत्रादिकर्म
 गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति य एवं विद्वाननुज्ञोतिय एवं विद्वांश्च स
 तिय एवं विद्वान् गायति तस्मादेवं विदमेव ब्रह्माणं कुर्वतीति तेनोभौ कुरुतोयश्चैतदेवं चेदयश्च न वेदेत्या
 दिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमसंयुक्तमप्यस्ति तत्रेदं विचार्यते किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रा
 दिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं उत विद्यासंयुक्तं केवलं च

वि

जन्मानि
मिधानेन स्वकार्यं प्रतिकं चिरं यं ब्रवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तस्य योजनं प्रतिवीर्यवत्वं दर्शयति कर्मणश्च वीर्यं
वत्वं तद्यत्सप्रयोजनसाधनसहस्रं तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमनिहोत्रादिविद्याहीनचोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्र
योजनोद्देशेनेह जन्मांतरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यतद्यथा सामर्थ्या ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणोपातद्विरुद्धयत्तु
ण विद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यंतरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैक
कार्यं भवतीति स्थितं। ७। भोगेन चित्ते क्षयिष्यित्वासंपद्यते। ७। अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्ष
यउक्तः इतरेतारब्धकार्येषु पुण्यपापे उपभोगेन क्षयित्वा ब्रह्मसंपद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेऽथसं
प्रत्यक्षं तिब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येतीति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विवेद
दर्शनन्यायेनानुवृत्तमेव पश्चादप्यनुवर्तते न निमित्ताभावादुपभोगशेषक्षपणं हितवानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृश
मत्र किंचिदस्ति। न न्यपरः कर्माशयो भिनवभोगमारप्स्यते। न तस्य दग्धबोजत्वा मिथ्याज्ञानावष्टं भहिकर्मांतरं
देहपाते उपभोगांतरमारभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विडम्बः के
वल्यमवश्यं भावीति। ७। इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः
पादः। ७। श्रीवासुदेवाय नमः। ७। वाङ्मनसि दर्शनाच्छृणुश्चाक्षुः। ७। अथापराकविद्यासफलप्राप्तये देवयानं प

धाममवतारयिष्यन्प्रथमं तावद्यथा शास्त्रमुक्तांति क्रममाचष्टे समा नाहि विद्वद्विदुषो रज्ज्वांति गतिवक्ष्या
 ति अस्ति प्रायणविषयाश्रुतिः अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसिते
 जः पेरस्या देवतायामिति किमिह वाच एव वृत्तिमयाः मनसि संपत्तिरुच्यते उत वा गृह्णते रिति विरायः तत्र वागेव
 तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति इतरथा लक्षणा स्यात्कृतिलक्षणा विरायेव श्रु
 तिरन्यायानलक्षणा तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवंप्राप्ते ब्रूमः वा गृह्णतिर्मनसि संपद्यत इति कथं वा गृ
 ह्णति रिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति सत्यमेतत्पठिष्यति तु परस्तादविभागो वचनादिति तस्मा
 च वृत्त्यपरा ममात्रं विवक्षितमिति गम्यते तत्प्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवा विभागसाम्यात्किं परत्रैव विविष्टा
 दविभाग इति तस्मादत्र वृत्त्यपसंहारविवक्षा वा गृह्णतिः पूर्वमुपसंक्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः कस्मा
 दर्शनाद्दर्शयते हि वा गृह्णते पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायां न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्यपसंहारः केन चिदपि
 दृष्टुं शक्यते ननु श्रुति सामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तं नेत्याहोतत्प्रवृत्तित्वाद्यस्य हियत उत्प
 त्तिस्तस्य तत्र लयोन्यायो मदीवरावस्य न च मनसो वा गुत्यद्यत इति किंच न प्रमाणमस्ति वृत्त्यङ्गवाभिभवौ
 प्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते पार्थिवेभ्यो ही धनेभ्यस्तेजस्येभ्योऽप्येव इति रद्वचनि अप्स चोपसाम्यति कथं तर्ह्यस्मिन्

पक्षे रादो वाऽमनसि संपद्यत इत्यत आह रादो वाऽचेति । रादोऽप्यस्मत्पक्षे वक्तव्यं तद्वति त्वमिह मतो रभे दोष चारादित्यर्थः ।
॥ ७ ॥ अतएव च सर्वाण्यनुष्ठानास्मादुपशान्तं तेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैरित्यत्र विशेषण सर्वेषां
मेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते तत्राप्यतएव वाच्यं चक्षुरादीनामपि संपत्तिके मनस्यवस्थिते त्वतिलोप
दर्शनात् तत्प्रलयासंभवाच्छेषपत्रेश्च त्वद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्य
पसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वाऽमनसि संपद्यत इत्यदाहरणानुरोधेनाह । तन्न मनः प्राण उत्तरात् ।
समधिगतमेतद्वाऽमनसि संपद्यत इत्यत्र त्वत्ति संपत्तिर्विवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं मनः प्राण इति किमत्रापि त्वत्ति
संपत्तिरेव विवक्ष्यते उत त्वत्तिमसंपत्तिरिति विचिकित्सायां । त्वत्तिमसंपत्तिरेवात्रेति प्राप्तं श्रुत्यनुग्रहात् तत्प्रसक्त
तिलोपपत्रेश्च तथा हि । अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राण इत्यन्तयोनिमन आमनंति अब्रूयानि च प्राणं
आपश्चान्नमसृजंतेति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणो प्रलीयते अन्नमेव तदप्स प्रलीयते अन्नं हि मन आपश्च
प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्ते अमः तदप्यात्मग्रहीतवाद्येन्द्रियत्वे त्वत्तिमनो त्वत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीय
ते इत्यत्र रादाक्यादवगतव्यं तथा हि स्रुषुषोर्मुमुषोश्च प्राणवृत्तौ परिसंहात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्ती
नामुपशान्तो दृश्यते न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संनवति । अतस्प्रकृतित्वोत्तराननुदर्शितं मनसः प्राणप्राण

प्रकृतिर्नैतत्सारं नहीदृशेन प्रणालिकेन तत्प्रकृतिहेन मनः प्राणे संपत्तुमर्हति एवमपि ह्यनेन मनः संपद्येत
 पक्षान्नं अप्येव च प्राणः न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽध्यामने जायत इति किंच न प्रमाणमस्ति
 तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपोपपत्तिः इत्यप्येतदुपगमादिभ्यः स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिलयोनस्वरूपलय इति इदमिदानीं
 प्राणस्तेजसीत्यत्र चिंत्यते किं यथा श्रुतिप्राणस्य तेजस्यैव वृत्त्यपसंहारः किं वादेहेन्द्रियपंचराध्यक्षे जीवेति
 तत्र श्रुतेरनतिशयत्वात् प्राणस्य तेजस्यैव संपत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्यायत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते
 सोध्य इति संप्रकृतः प्राणोध्यक्षे विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भ
 वतीत्यर्थः कुतेः तदुपगमादिभ्यः एवमेव ममात्मानमंतकाले सर्वप्राणा अभिसमाप्यति यत्रैतदूर्ध्वं प्राप्ती
 भवतीति हि श्रुत्यंतरमध्यक्षोपगामिनः सर्वप्राणानविशेषेण दर्शयति विशेषेण च तमुक्तामंतं प्राणान्
 क्रामतीति पंचवृत्तैः प्राणस्माध्यक्षानुगामितो दर्शयति तदनुवृत्तितां चतरेषां प्राणमन्त्रक्रामंतं सर्वप्राणान्
 क्रामतीति सविज्ञानो भवतीति वाध्यक्षस्यातर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन् पीतकरणग्रामस्य प्राण
 स्यावस्थानं गमयति ननु प्राणस्तेजसीति श्रूयते कथं प्राणोध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते नैष दोषः

अध्वक्षप्रधानत्वाङ्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यंतरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति
 श्रुतिरित्यत आह आभूतेषु तेषु तेऽपि प्राणसंपृक्तो ध्वक्षः तेजः सहचरितभूतेषु देहवीजभूतेषु सस्मेषवति
 ष्टतइत्यवगंतव्यं प्राणस्तेजसीत्यतः श्रुतेः ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिरेरीयति न प्राणसंपृक्तस्या
 ध्वक्षस्य नैष दोषः सोऽध्वक्ष इत्यध्वक्षस्याप्यंतराल उपसंख्यातत्वात् योऽपि हि सुष्टान्मथुरांगत्वा मथुरायाः पाद
 लिपुत्रं व्रजति सोऽस्मिन् प्राणोऽलिपुत्रं यातीति शक्यते च दितुं तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्वक्षस्यैव त
 तेजः सहचरितेषु भूतेषु स्थानं कथं तेजः सहचरितेषु भूतेषु स्थित्युच्यते यावत् तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसीत्य
 त आह आनैकस्मिन् दर्शयतो हि आनैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरांतरप्रेषावेलायां जीवो वतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्या
 नेकात्मके त्वदर्शनादर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने आपः पुरुषवचस इति तद्व्याख्यातं व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वा
 दित्यत्र श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः श्रुतिः पृथिवी मयः आपा मयः वायु मयः आकाश मयस्तेजो मय इत्याद्याः स्मृ
 तिरपि अप्येवमात्रा विना शिष्यो दशादीनां तु याः स्मृताः ताभिः सादृमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वश इत्याद्याः ननु चोपसंहृते
 षु कुर्योऽपु शरीरांतरप्रेषावेलायां क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्म श्रूयतां निरूपयति तो ह्यद्वचतुः
 कर्मैव तद्वचतुः अथ यत्प्रशशंसतुः कर्मैव तत्प्रशशंसतु रिति न चोच्यते तत्र कर्मप्रफुल्लग्रहातिग्रहसंज्ञिकस्य

द्विषविषयात्मकस्यबंधनस्यप्रवृत्तिरितिकर्माश्रयतोक्तादेहपुनर्भूतोपादानादेहांतरोत्पत्तिरितिभूताश्रयत्वमु
 क्तं। प्रशंसारादादपितत्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं नत्वाश्रयोतरं निवारितं तस्मादविरोधः। ७। समानाचस्यस्य
 केमादमृतत्वं चानुपोष्य। ७। सेयमुक्तांतिः किंविद्वदविदुषोः समाना किंवाविरोधवतीति विज्ञायानानाविरोधवतीति
 तावत्प्राप्तं भूताश्रयविशिष्टाद्येषां पुनर्भवाय च भूतान्याश्रयते न च विदुषः पुनर्भवः संभवति अमृतत्वं हि विद्वानभ्य
 श्रुत इति स्थितिः तस्मादविदुष एवैषां क्रांतिः ननु विद्याप्रकरणे समाग्राद्विदुष एवैषां भवेत् न स्वापादिवद्यथा प्राप्तानु
 कीर्तनात् यथाहियत्रैतत्पुरुषस्वपितिनामा शिशिषतिनाम पिपासतिनामेतिव सर्वप्राणि साधारणा एव स्वापादयो
 नुकीर्त्यते विद्याप्रकरणेपि प्रतिपिपादयिषितवस्तु प्रतिपादनानुगुण्येन ननु विदुषो विरोधवतो विधित्स्यते एवमिय
 मप्युक्तांतिर्महंतिनगतेवानुकीर्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीति प्रति
 पादयितुं प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः भूतस्य प्राणा उक्तामेतीति तस्मादविदुष एवैषां भवेत् न स्वापादिवद्यथा प्राप्तानु
 वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोः आसत्यपक्रमोऽबितुमर्हति अविरोधश्रवणात् अविद्वान्देहबीजभूतानि भूत
 सस्माण्याश्रित्य कर्मप्रकृतो देहग्रहणमनुभवितुं संसर्गतिं विद्वान्स्त्वज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते।
 तदेतदासत्यपक्रमोऽदित्युक्तं न न्यमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशांतराय तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सत्युपक्रमो वेति।

स एव व्यपदेशः स्यात्तस्माद्विद्वद्विषये प्राप्नोति योऽङ्गो विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थं
वत्वाय न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उक्तांतिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात्
अत्र ब्रह्मसमश्नत इति चेद्वैजातीयकाः श्रुतयोगात्क्रांत्योरभावं सूचयन्ति। अस्मर्यते वा। अस्मर्यतेपि च म
हाभारते गत्क्रांत्योरभावः सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि परयतः देवा अपि मार्गमुद्येत्यपदस्य पदे
षिण इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते शुकः किल वै व्यासकिमुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्ते चित्राचानुग
म्याहूतो भो इति श्रुतिश्चावेति न स शरीरस्यैवायं योगबले न विरीष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्तर्ग इति दृष्ट
व्यं सर्वभूतदृश्यतादृक्पन्यासाच्च ह्यशरीरं गच्छंतं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः तथा च तत्रैवोपसंहृतं शुकस्तु मारुतादी
द्योगतिरुत्थांतं विक्षगः। दर्शयित्वा प्रभावस्त्वं सर्वभूतगतो भवदिति। तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्क्रांत्योः ग
तिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यमः। अतानि पुरेतथाह्यह। तानि पुनः प्राणराश्यादि तानीदृश्यानि
भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते कस्मात्तथाह्यह श्रुतिः एवमेवास्य परिदृष्टुरिमा
षोऽशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छंतीति। ननु गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति विद्वद्विषये वापराश्रुतिः
परस्मादात्मनो न्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म न सा खलु व्यवहारापेक्षया पार्थिवी वाः कलाः पृथिव्यादीरेव

अत्रोच्यते अनुपोष्य चेदं अदृग्ध्यात्यंतमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्र
प्तं संभवति तत्र सत्यपक्रमो भूतो अयत्वं च न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिसुपपद्यते तस्मादोषः
। अतदापीतेः संसारव्यपदेशात्। अतएव परस्यादेवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतैते जः
साध्यक्षं सप्ताणं सकरणं ग्रामं भूतानां सहितं प्रयतः पुंसः परस्यादेवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति की
दृशी पुनरेयं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते तत्रात्यंतिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपप
त्तेः सर्वस्य हि जनिमतो वस्तु ज्ञातस्य प्रकृतिः परादेव तेति प्रतिष्ठापितं नस्मादात्येति कथं विभा
गापत्तिरित्येवं प्राप्तेऽमः। तत्रैज आदिभूतसूक्ष्मे श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेरासंसारमोक्षात्मस्य कु
शाननिमित्तादवतिष्ठते योनिमन्ये प्रपद्यते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्ये तु संयंतियथा कर्म यथा श्रुतमित्ये
दि संसारव्यपदेशादन्यथा हि सर्वः प्रायाणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमया दत्तं ब्रह्म संपद्यते तत्र विधिशास्त्रं वा
नर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च मिथ्या ज्ञानमिति तत्राश्रयं न सम्यग्ज्ञानादते विस्वसितुमर्हति। तस्मात्प्रकृतित्वेपि स
धुतप्रलयद्वैजभावावशेषवैषासंपत्तिः। अस्मिन् प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः। अतश्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्या
स्माच्छरीरात्प्रवसतः आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति तथा हि नाडी निष्क्रमणश्रवणादिभ्यो

स्य सौख्यं उपलभ्यते तत्र तनुत्वात् संचारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीक्षातोपपत्तिः अतएव देहान्निर्गच्छत्याश्रय
 स्थेनेपलभ्यते ॥ ७ ॥ नोपमर्देनातः ॥ ७ ॥ अतएव च सूक्ष्मत्वाच्चास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्त
 तेनेतरस्सूक्ष्मशरीरमुपमर्द्यते ॥ ७ ॥ अस्यैव चोपपत्तरेषु ॥ ७ ॥ अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्येषु ॥ ७ ॥
 मेतस्मिंश्च शरीरे संस्पृशे नोत्प्रेमानं विजानंति तथा हि मृतावस्थायामवस्थिते पि देहे विद्यमानेष्वपि चरुपा
 दिषु देहगुणेषु नोष्णोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव त्वेपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्य
 पाश्रय एवैष उच्यते तथा च श्रुतिः उहमएव जीविष्यं ह्यीतो मरिष्यन्ति ॥ ७ ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शरी
 रात् ॥ ७ ॥ अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्म्येति केऽमृतत्वे गत्युक्ता तयो रभावोभ्युपगतस्तत्रा
 पिकेनचित्कारणेनोक्तांतिमात्रं प्रतिषेधति अथाकामयमानो यो कामो निष्काम आस काम आत्म
 कामो न तस्य प्राणा उक्ता मंति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधान्न परब्रह्म
 विरोदेहात् प्राणानामुक्तांति मंति चेन्नोक्त्यते यतः शरीरादात्मन एष उक्तांति प्रतिषेधः प्राणानां न शरी
 रात् कथमवगम्यते न तस्मात् प्राणा उक्ता मंतीति शाखांतरे पंचमी प्रयोगात् संबेधसामान्यवि
 षयो हि षष्ठी शाखांतरगतया पंचम्या संबेधविशेषे व्यवस्थाप्यते तस्मादिति च प्राधान्यादभ्य

१६

नेति ४

दयनिःशेषसाधिकृतो देही संवध्यते न देहः न तस्मादुच्चिक्रमिषो जीवात् प्राणा अपक्रामंति संहैव तेन भवंतीत्यर्थः स
 प्राणस्य च प्रवसतो भवत्युक्तांति देहादित्येवं प्राप्तिप्रत्यक्ष्यते ॥ ७ ॥ स्पष्टो ह्येकेषां ॥ ७ ॥ नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदे
 पि देहादस्य क्रांतिः प्रतिषेधस्य देहापादानादादिति यतो देहापादान एवोक्तांति प्रतिषेध एकेषां समास्मात् पूर्ण
 स्पष्ट उपलभ्यते तथा ह्यार्त्तभागप्रश्नयत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः कोत्याहो नैत्यत्र नैतिहो वाचयाज्ञेव
 ल्कपु इत्यनुक्तांति पक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुक्तांतेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशंकायां अत्रैव संवनीयं तदिति प्रवि
 लम् प्राणानां प्रतिज्ञायतस्मिद्वये स उच्यते त्याध्याय त्याध्यातो मृतः शेत इति स शब्द परामृष्टस्य प्रकृत्योक्त्य
 वधेऽप्यनादीनिसमा मंति देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनस्तस्मात्मान्यान्न तस्मात् प्राणा उक्ता मंति अत्रैव सम
 नीयं तदित्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोक्तमणस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्ये देहिन इति व्याख्येयं येषां
 पंचमी पाठः येषां तु षष्ठी पाठस्तेषां विद्वत्संबेधि न्युक्तांतिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोक्तांति प्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्य
 स्पष्टेहापादानेव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुक्तांति प्राप्ता न देहिनः अपि च चक्षुषो वाक् श्रोत्रा वा न्येभ्यो वा शरीरदेह
 भ्यस्तानुक्ता मंते प्राणान् क्रामंतीत्येवमविद्वद्विषये संप्रपंचमुक्ता मंते ससारगमनं च दर्शयित्वेति नु कामयमा
 न इत्युपसंहृत्या विद्वत्कथा अथा कामयमान इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषये प्युक्तांति मेव प्रापयेदमंज

म ४

म ५

न ६

उ

शे

तावनाहृतयेनियतः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातो नाहृतिं यायादिति अत्रोच्यते। यो गिनः प्रतियस्मर्यते
 स्मा तैचित्ते। यो गिनः प्रतियायमहरादिकालविनियोगो नाहृतये स्मर्यते स्मा तैचित्ते यो गसां ख्येन श्रोते
 अतो विषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रोतेषु विज्ञाने घटवतारः। न च प्रतियोगि
 रहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणं। इमो रात्रिस्तथा कल्पः षण्मासा दक्षिणायनमिति श्रौतावेव देवयानपितृयाणो प्र
 त्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति उच्यते। तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशंक्य परितारयते। यदा
 पुनः स्मृतावपि अग्राद्या देवता एवातिवाहिको गृह्यते तदानकश्चिद्विरोध इति॥ ७॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमां
 साभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ७॥ श्रीपार्वतीशंकराभ्यां नमः॥ ७॥
 ॐ अर्चिरादिना तत्प्रार्थितः। आसृत्पत्रमात्ममानोऽक्रांतिरित्युक्तं। सृतिस्तु श्रुत्यंतरेष्वनेकधा श्रूयते। नाडी
 रश्मिसंबन्धेनैकाः। यैतैरेव रश्मिभिर्हृद्यं आक्रमत इति। अर्चिरादिकैकातेः चिषमन्नि संभवति अर्चिषोदरिति। स
 एतदेव यानं पंथानमोद्याल्लोकमागच्छतीत्यन्या यदा वै पुरुषोऽस्मा ल्लोकात्प्रेतिसवायुमागच्छतीत्यपरा। सूर्यदा
 रणते विश्वाः प्रयांतीति चापरा तत्र संशयः। किंपरस्य रश्मिना एताः सृतयः किंवैकैवानेकविशेषणेति। तत्र प्राप्तताव
 द्भिन्ना एवेताः सृतय इति। भिन्नप्रकरणस्थितत्वात् रश्मिना पासनरोषत्वाच्च। अपि च अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं

१९

स्वप्रकृतीरपियेतीति इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षया कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति तस्मादोषः। ७
 अविभागे वचनात्। स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमिदं पामिव सावरोषो भवेत्याहोस्विन्निरवरोष इति तत्र
 प्रलयसामान्या कृत्यवरोषता प्रसक्तौ ब्रवीत्यविभागापत्तिरिति कुतः वचनात्। तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति।
 भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकं मृतो भवतीति। अविद्या निमित्तानां च कलानां न विद्या निमित्ते
 प्रलये सावरोषतोपपत्तिः तस्मादविभाग एवेति। ७। तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्याच्छेषगत्यनुस्म
 तियोगाच्च हादीनुगृहीतः शताधिकया। ७। समाप्ता प्रासंगिकी परविद्या गता चिंता संप्रति त्वपरविद्या विषयमेव चिंताम
 नवर्तयति। समाना चासृत्पत्रमादिद्विदुषो रूपाऽक्रांतिरित्युक्तं। तमिदानीं सृत्पत्रमं दर्शयति। तस्योपसंहृतवागादिकं
 तापस्योच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मन श्लोक आर्यतनं हृदयं स एतास्तो मात्राः समभ्याददानो हृदयमेवा च वक्रामती
 ति श्रुतेः तदग्रज्वने पूर्विका चक्षुरादि स्थानापादानां चोक्रांतिः श्रूयते तस्यैतस्य हृदस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनेष आ
 त्मानि प्राप्नोति चक्षुषो वा मूर्ध्नि वा न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति सा किमनियमेनैव विद्वद्विदुषो भवति अथास्तिकश्चित्
 विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तोऽप्यनुष्ठे समानेपि विद्वद्विदुषो हृदयाग्रं प्रद्योतते तेन तस्य
 काशितद्वारत्वे च मूर्ध्नि स्थानादेव विद्या निष्क्रामति स्थानांतरेभ्यस्त्यंतरे कुतः विद्यासामर्थ्याद्यदिविद्वानपीतरवद्यतः कुतः

ला

श्रद्धेहृदयदुःखामेनैवोक्तं लोकोक्तं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्यास्य तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याशेषभूता चमर्दन्य
नाडीसंबन्धागतिरनुशीलयितव्या विशेषेषु विहिता। ताभ्यो मस्य नयेव प्रतिष्ठित इति युक्तं। तस्मात् हृदयालये नब्र
ह्मणः संपादितेनानुगृहीतस्तद्भावमाप्नुते विद्वान्मूर्धन्ययेव शताधिकया शतदतिरिक्तया एकराततम्याना
या निष्क्रामति रतराभिरुतरे तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनंति शतं चैकाच हृदयस्य नाद्रस्तासां मूर्धन
मभिनिःसृतैका तयोर्द्विमाय नमृतत्वमेति विष्णुः न्याउक्रमणे भवेति रति। अथ रस्यनुसारी। अथ क्रिहाई
विद्या अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुंडरीके वै रस्येत्कपक्रम्य विहिता तत्प्रक्रियायामथया एतादृश्य
नाद्रित्कपक्रम्य संप्रपंचनाडीरश्मिसंबंधमुक्तोक्तं अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुक्रामत्यथैतैरेवरश्मिभि
रुद्धं आक्रमत इति पुनश्चोक्तं तयोर्ध्वमाय नमृतत्वमेतीति तस्माच्छताधिकयानाया निष्क्रामन रस्यनुसारी
निष्क्रामतीति गम्यते तत्किमविशेषेण वाहनिरात्रो वा म्रियमाणस्य रस्यनुसारित्वमाहोस्विदहं न्येवेति संशये
सति अविशेषश्रवणदविशेषेणैव तावद्रस्यनुसारी प्रतिज्ञायते। अथ निशितेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्
र्शयति चाह अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबंधरूपहनि मृतस्य स्याद्रस्यनुसारित्वं रात्रौ ते प्रेतस्य नस्या नाडीरश्मि
संबंधविच्छेदादिति चेन्न नाडीरश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्वावद्देहभावी हि सिराकिरणसंपर्को दर्शयति

चैतमर्थं श्रुतिः अमुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृष्टा अभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते ते अमुष्मिन्नादित्ये संप्राद
ति। निरायसमये च निरास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतादिकार्यदर्शनात्कोकानुवृत्तिस्तु दुर्लक्षत्वमृतं तत्र
रजनीषु शोचिरेष्विदुर्दिनेषु अहरे वैतद्रात्रौ दधातीति चैतदेव दर्शयति यदि च रात्रौ प्रेतो विने वरस्यनुसारी ते
ध्वं आक्रमेतरस्यनुसारानर्थक्यं भवेत् न ह्येतद्विशेषाधीयते दिवा प्रेतिसरस्मी नपेक्ष्योर्ध्वं आक्रमते यस्तुरात्रो
सो नपेक्ष्येवेति अथ तु विद्वानपिरात्रि प्रायणा पराधमात्रेण नोर्ध्वं आक्रमेत्पाक्षिक किला विद्येति अप्रवृत्तिरेव त
स्या स्यात्। मृत्यु कालानियमात् अथापिरात्रावुपरतोहरागममुदीक्षेत अहरागमेप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबंधा
हं शरीरे स्यात्पावकादिसंपर्को स यावत्क्षिप्ये नमस्तावदादित्यंगच्छतीति च श्रुतिं नुदीक्षा दर्शयति तस्माद् र
विशेषेणैवेदं रात्रिं दिवं रस्यनुसारित्वं। अतश्चायनेपि दक्षिणे। अत एवोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलेणात्र
विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योः दक्षिणायनेपि म्रियमाणे विद्वान्प्राप्तोत्येव विद्याफलं उतरायणमरणप्राप्त्यप्र
सिद्धेर्भाष्यस्य च प्रतीक्षा दर्शनादा प्रयमाणपक्षाद्यानुदंडेति मासान् तानि च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमांसाति
शोका मनेन सूत्रेणापनुदति प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया भीषस्य च प्रतिपालनमाचरपरिपालनार्थं पितृप्रसाद
लब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च श्रुतेस्त्वर्थवक्ष्यति आतिवाहिकास्तल्लिंगादिति ननु च यत्र काले च नादृतिमा
दृतिं चैव योगिनः प्रयातायांति ते कालवक्ष्यामि भरतर्षभेति कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्म

विज्ञातं शास्त्रं

अर्चिराद्यपेक्षायां मुपरुध्येतत्तरावचनं च पीड्येत स यावत्सिष्ये न मनस्तावदादित्यंगच्छतीति तस्मादन्योन्यमि
त्रा एवैते पंथान इत्येवं प्राप्तेभिर्दध्महे अर्चिरादिनेति सर्वो ब्रह्मप्रेक्षरर्चिरादिने वा ध्वनारं हतीति प्रतिज्ञा
नीमहे कुतः तत्प्रथितेः प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषां तथा हि पंचाग्निविद्याप्रकरणे ये चे मे अरण्ये श्र
द्धां सत्यमुपासत इति विद्यांतरशीलिनामुप्यर्चिरादिका स्मृतिः श्राव्यते स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचि
द्वृत्तिरुच्यते तां स्वेवा र्चिरादिकोपतिष्ठतां यासु त्वन्या न्या श्राव्यते तासु किमर्चिराद्याश्रयणमिति अत्रो
च्यते भवेदेतदेवं यद्यंत्यतमिन्ना एवैताः स्मृतयः स्फुरेकैव तेषां स्मृतिरनेकविशेषणब्रह्मलोकप्रपदनी क्वचित्केनचिदि
शेषणेनोपलक्षितेति वदामः सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः प्रकरणभेदेपि
तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानादेतव्याप्तिदात्रागत्यभेद एव तथा हि तेतेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति तस्मिन्वस
तिराश्वतीः समाः साया ब्रह्मणो जितिर्थाव्यष्टिस्तां जितिर्जयतितां व्यष्टिं व्यश्नुते तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मवर्षेण
नुविंदतीति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते यत्तैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रणे न स्या य३
दिति नैष दोषः रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य न ह्येक एव राक्षो रश्मीश्च प्रापयितुमर्हति अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुं तस्मा
द्रश्मि संबंध एवावधार्यत इति द्रष्टव्यं तत्रावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायां मपि सैषार्थत्वा न्नोपरुध्यते यथानिमेषमा
चिद्येकत्वे भवतीति तदेतद्विषयशेषयोपसंहारस्वरूपविशेषणानामप्युपसंहारो विधातो देदि ५

राशी.
२०

य२

चतु.

त्रेणात्रागम्यतइति'अपिचायेतयोःपथोर्नकतरेणान्वनेतिमार्गद्वयभ्रष्टानोकष्टंतीर्थस्थानमाचक्षणापितया
णव्यतिरिक्तमेकमेवदेवयानमर्चिरादिपर्वोपापथानेप्रथंति'भूयांसिचार्चिरादिश्रुतौमार्गपर्वोप्यपीयांसि
लेन्यन्नयसांचानुमुण्येनाल्पीयसोनयनंन्याय्यमित्यतोप्यर्चिरादिनातत्प्रथितेरित्यक्तो'वायुम'इदविशे
षविशेषाभ्यां'७'केनपुनःसन्निवेशविशेषेणगतिविशेषोनामितरेतरविशेषणविशेषभावइतितदेतत्सदृश्याणा
योप्रथयति।सएतदेवयानेपथानमापद्यामित्यलोकमागच्छतिसवायुलोकंसवरणलोकंसद्रुलोकंसप्रजापतिलो
कंसब्रह्मलोकमिति।कोषीतकीनांदेवयानःपथाःपथ्यते'तत्रार्चिरमित्यलोकशब्दोतावदेकाथोज्ज्वलनवचनत्वादिति
तिनात्रानिवेशक्रमःकश्चिदन्वेष्टो'वायुस्त्वर्चिरादिबर्तमानिअश्रुतःकतमस्मिंस्थानेसंनिवेशितव्यइतिउच्यतेते
र्चिषमजिसंभवन्तिअर्चिषोहरद्रूपपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्वदुदंङ्कैःतिमासान्तान्मासेभ्यःसंवत्स
रंसंवत्सरादादित्यमित्यत्रसंवत्सरात्यरांचंआदित्यादर्वींचंवायुमभिसंभवन्ति'कस्मादविशेषविशेषाभ्यां'तथा
हिसवायुलोकमित्यविशेषोपदिष्टस्यवायोःश्रुत्यंतरेविशेषोपदेशोदृश्यते'यदावैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैतिस
वायुमागच्छतिसंस्तत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यस्वतेनसत्रुर्ध्वंआक्रमतेसआदित्यमागच्छतीत्येतस्मादा
दिसाद्वायोःपूर्वसदृशीनाद्विशेषादृष्टादित्ययोरंतरालेवायुर्निवेशितव्य'कस्मात्पुनरग्रेःपरसदृशीनाद्विशेषादर्विषो

२०

तैः। ७। ततो विधदभिः संभवना हर्षं विदुः नंतरं वर्ति नैवामानवेन पुरुषेण वरुणा लोकादिषु तिवाद्यमाना ब्रह्मलो
 लोकं गच्छतीत्यत्र गंतव्यं तानुवैद्ये तानुराधोमानवः स एतान् ब्रह्मलोकं मम यतीति तस्येव गमयितुं श्रुतेः व
 रणादयस्ते तस्येवा प्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यत्र गंतव्यं तस्मात्साधु क
 मातिवाहिकं दिवतात्मनो चिरादय इति। ७। कार्यवादरिरस्य गत्यपपत्तेः। ७। स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र विचि
 कित्स्यते किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति कुतः संशयः ब्रह्मशब्दप्रयो
 गादतिश्रुतेश्चातत्र कार्यमेव स गुणं मपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति वादरिराचार्यो मन्यते कुतः गत्य
 पपत्तेः अस्मिन् कार्यस्य ब्रह्मणो गंतव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्वात् न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गंतव्यं गंतव्यत्वं गतिर्वि
 कल्पते सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गंतव्यत्वं। ७। विशेषितत्वाच्चा। ७। ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु परा
 परावतो वसंतीति श्रुत्यंतरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषये वगतिरित्यवगम्यते न बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्
 ह्यण्यवकल्पते कार्ये स्वस्थामेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनं। लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशावि
 शिष्टायां भोगभूमावोजसी गौणीत्यत्र ब्रह्मैव लोक एष संम्राडित्यादिषु। अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोपि परस्मि
 न् ब्रह्मणि नाजसः स्यात्तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयने। ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्देनोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो

समस्तस्य हि

मंतरं वायुर्न निवेश्यते नैषोस्ति विशेष इति वदामः। ननु उदाहृता श्रुतिः स एतं देवयानं पंथानमापद्यामि लोकमा
 गच्छति स वायुलोकमिति उच्यते। केवलं त्रपाठः पौर्वीपर्येण वस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोस्ति पदार्थो
 पदर्शनमात्रेण च क्रियते एतमेवं वा गच्छतीति इतरत्र पुनर्वायुप्रतेन रथक्रममात्रेण छिद्रेणोर्ध्वं आक्रम्यादित्यत्र
 मागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः। तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति। **वाजसनेयिनः** सूक्तमासेभ्यो देवलोकं दे
 वलोकादादित्यमितिसमामनेति तत्रादित्या नंतर्यायदेवलोकाद्यायुमभिसंभवेयुः **वायुमवा** दिति तु छिद्रे
 ग्यश्रुत्यपेक्षया तं। ७। दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र **देवलोको** न विद्यते परत्र संवत्सरः तत्र श्रुतिद्व
 यप्रत्ययादुभावप्यभयत्र ग्रथितव्यो तत्रापि माससंबंधात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेकव्यो
 ॥ ७। तडितो धिवरुणः संबंधात्। ७। **आदित्या** चंद्रमसं चंद्रमसो विद्यतमित्यस्या विद्यत उपरिष्ठात् सवरुणलो
 केमित्ययं वरुणः संबंध्येत अस्ति संबंधो विद्यद्वरणयोः यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः ज्ञी
 मतोदरेषु प्रवृत्त्यंति अथापः प्रपतंति विद्योते तस्तनयति वर्षिष्यति वा इति च ब्राह्मणं। अपां चाधिपति
 र्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः वरुणाच्चाधीद्वप्रजापती स्थानांतराभावात्पाठे सा मथ्याच्चा गंतुकत्वा
 दपिवरुणादीनामंत एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावात् विद्योत्या चिरादौ वर्त्मनि। ७। आति

वाहिकास्तल्लिङ्गात्। छ। तेष्वर्चिरादिषु संशयः। किमेतानि मार्गविद्वान्कृतभोगभूमयोऽथवा नेतारोगे तृणा
मिति। तत्र मार्गलक्षणं भूतो अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तं तत्त्व रूपत्वा दुपदेशस्य यथा हि कश्चिन्नो केयामेव
गं वा प्रतिष्ठासमानो नु शिष्यते गच्छेत्स्वममुं गिरित्तो न्यग्रोधं ततो नदी ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यतीति
वमिहाप्यर्चिषो हरद्व्यपूर्यमाणपक्षमित्याद्या हाथवा भोगभूमय एता इति प्राप्तं तथा हिलोके शब्देनाग्रादीनुप
वध्नाति अग्निलोकमागच्छतीत्यादि लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगाय तनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः
क इति च तथा च ब्रह्मणं अहो रात्रेषु ते लोकेषु सयंत इत्यादि तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः अचेतनत्वादपि
एतेषामातिवाहिकत्वा नुपपत्तिः चेत्तनाहिलोके रात्रि न्युक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेषु अतिवाह्या नतिवाहयंति इत्ये
वंप्राप्ते ब्रह्मः अतिवाहिका एवैते भवितुमर्हति कुतः तल्लिङ्गात्। तथा हि चंद्रमसो विद्यते तत्पुरुषो मानवः स ए
तान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धं ब्रह्म यितृत्वं दर्शयति। तद्वचनं तद्विषयं यो पक्षीणमिति चेन्न प्राप्ता मानवत्वं निमित्तं
मात्रपरत्वादिशेषणस्य यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निरूप्यर्थं पुरुषविशे
षणममानव इति। ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् नैष दोषः। छ। उभयव्यामोहात् तस्मिन्। छ। येतावद्वर्चिरादि

म

घ

मार्गगास्ते देहवियोगात्संषिडितकरणग्रा माइत्यस्वते त्रा अर्चिरादीनां चेतनत्वादस्वातंत्र्यमित्यतो अर्चिराद्यभि
मानिनश्चेतनादेव ताविशेषा अभियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते लोके पिहिमतमूर्छितादयः संषिडितकरणग्रा
मापरप्रयुक्तवर्तमानो भवति अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वापत्तिः नहिरात्रोपेतस्याहः स्वस्मा
भिसंभवउपपद्यते न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं मध्यस्ताद्भवत्वात्तु देवतात्मना यं दोषो भवति अर्चिरादि राह
ता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपत्तेः अर्चिषो हरित्यादि निर्देशात्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते अर्चिषो हेतुना हरि
संभवति अद्वा हेतुना पूर्यमाणपक्षमिति। तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातिथ्या त्रिकेष्वेवं जातीयक उपदेशो दृश्यते
गच्छेत्तौ बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति अपि चोपक्रमेतेर्विषमभिसंभवतीति संबधमात्रमुक्तं
न संबधविशेषः कश्चित् उपसंहारे तु स एता ब्रह्म गमयतीति संबधविशेषातिवाह्यातिवाहकलक्षण उक्तं न स एवो
पक्रमेपीति निर्धार्यते संषिडितकरणग्रामत्वादेव च गंतृणां न तत्र भोगसंभवः लोकशब्दस्वनुपभुंजानेष्वपि गंतृषु
गमयितुं शक्यते न्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमि त्वात् अतो अस्वामिके लोकप्राप्तेऽग्निनातिवाह्यते वायुस्वामिक
लोके प्राप्ते वायुनेति योजयितव्यं कथं पुनरातिवाहिकं पक्षे वरुणादिषु तत्संभवः विद्यते अथ धिवरुणादय उपक्षिप्ताः
विद्यते श्वानंतरमा ब्रह्म प्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उतरं पठति। छ। वैद्यते नैव ततस्तत्त्वं

स्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भावितुमर्हति कस्मात्पुनस्तत्त्वादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणं श्रु-
तिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरा सामिति उच्यते विशेषनिराकरणं श्रुतीनां निराकारार्थत्वात् न ह्यात्मन एकत्वं
नित्यत्वश्रुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकांक्षोपजायते पुरुषार्थसमाप्तिबुध्यत्यतः तत्र को मोहः कः शोकः
एकत्वमनुपपद्यते अभयं वै जनकप्राप्तो सि विद्वान् विभेति कुतश्च न एतद्वा वनतपति किमहं साधुना करवं कि-
महं पापमकरवमित्यादि श्रुतिभ्यः तथैव च विदुषां तु ह्यनुभवादिदर्शनाद्विकारानृततामि संध्ये पवादाच्च मृत्योः
संमृत्यमाप्नोति यद्दृष्टं नानेव पश्यतीति अतो न विशेषनिराकरणं श्रुतीनां मन्यशेषत्वं मवगंतुं शक्यं नैव मुक्त्यस्य
दिश्रुतीनां निराकारार्थं प्रतिपादनं सामर्थ्यमस्ति प्रत्यक्षं तु ता सामन्यार्थत्वं समनुगम्यते तथा हि तत्रैतच्छृंग-
मुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीत्यपन्यस्योदके सत एव एकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति
यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्युभिसंविशेति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञास्वेति च। एवमुक्त्यस्य
दिश्रुतीनां मेकात्म्यावगमपरत्वात् नानेकराक्तियोगो ब्रह्मणो तश्च गंतव्यत्वात् नुपपत्तिः न तस्य प्राणानुक्राम-
ति ब्रह्मैव स ब्रह्माप्नोतीति च परस्मिन् ब्रह्मणि गतिं निवारयति तद्व्याख्यातं स्पष्टो ह्येकेषामित्यत्रागतिकल्प-
ना यो च गंतो जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणो वयवो विकारो न्यो वा ततः स्यात् अत्यंततादात्म्ये गमनानुपपत्तैः पद्येवं
ततः किं स्यात् उच्यते यद्येकदेशस्तेनैकदेशे नो नित्यप्राप्तत्वाच्च पुनर्ब्रह्म गमनमुपपद्यते एकदेशैकदेशित्वं २४

जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते। सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः। ७। तुराह आशं का व्यावृत्त्यर्थः। परब्रह्म
सामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन् अपि ब्रह्मशब्दप्रयोगेन विरुध्यते परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबद्धं क्वचित्कै-
दिकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः ननु कार्यप्राप्तावनादृतिश्रवणं न घट-
ते। न हि परस्माद्ब्रह्मणो न्यत्र क्वचित्चित्यता संभवति दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनादृतिं एतेन प्रतिप-
द्यमाना इमं मानवमावर्तेनावर्तेत इति तेषां न पुनरादृतिः तयोर्ध्वमायनमृतत्वमेतीति चेति अत्र ब्रह्मः। ८।
कार्यात्ययेतदध्यक्षेण सहातः परममिधानात्। ९। कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सं-
नस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परंपरिशुद्धविष्णोः परंपरप्रतिपद्येत इति इक्षं कममुक्तिरनादृत्यादिश्रुत्यभिधा-
नेभ्योभ्यपगतव्यानघंजसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्यपपादितं। १०। स्मृतेश्च। ११। स्मृतिरप्येतमर्थमनु-
जानाति। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्यांते कृतमानः प्रविशेति परंपरमिति तस्मात्कार्यब्रह्मविषया-
गतिः श्रूयत इति सिद्धांतः। कं पुनः पूर्वपक्षमाशंक्यायं सिद्धांतः प्रतिष्ठापितः कार्यवादिरित्यादिनेति सद्दर्शनी-
सूत्रैरेवोपप्रदर्शयते। १२। परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्। १३। जैमिनिर्ह्याचार्यः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र परमेव ब्रह्म
प्रापयतीति मन्यते कुतो मुख्यत्वात्परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमात्रं वनं गौणं अपरं मुख्यगौणयोश्च

मुख्ये संप्रत्ययो भवति। छ। दर्शनाच्चा। तयोर्ध्वमायुः न मृतत्वं मेतीति वगतिपूर्वकं ममृतत्वं दर्शयति। अमृतत्वं च
 परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये विनाशित्वा कार्यस्य। अथ यत्रान्यत्रापि तदत्यन्तं नमृत्यमिति वचनात्। पर
 विषये वचैषा गतिः कठवल्लीषु पश्यते। न हितत्र विद्यांतर प्रक्रमोऽस्ति। अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादिति परस्य
 वब्रह्मणः प्रक्रांतत्वात्। छ। न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः। छ। अपि च प्रजापतेः सभां वेदमप्रपद्यत इति नायं
 कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः। नामरूपयोर्निर्वहिताते यदंतरा तद्ब्रह्मैति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः
 प्रकृतत्वाद्यशोहं भवामि ब्राह्मणनामिति च सर्वात्मत्वात् उक्तमणं न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम मम हृदय
 इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशो नाम त्वप्रसिद्धेः सा चेयं वेदमप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हाद्विद्याया मुदिता तदप
 राजिता पूर्णब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्यमित्यत्रापि च गत्यर्थत्वात् मार्गापेक्षा वसीयते तस्मात्परब्रह्म
 विषया गतिश्रुतय इति पक्षांतरे। तावेतौ द्वौ पक्षावर्चयिण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेकः मुख्यत्वादिति
 रपरः तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनामासयितुं न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य
 एव सिद्धांतो व्याख्यातव्यः। द्वितीयः पूर्वः पक्षः न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदज्ञापयितो
 विद्यते परविद्याप्रकरणेपि च स्तुत्यर्थं विद्योतराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते। विधेऽन्या उक्तमणे भवन्ती

तिवत्। प्रजापतेः सभां वेदमप्रपद्यत इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते सगु
 णेपि च ब्रह्मणि सर्वात्मत्वं कीर्तनं सर्वकर्मसर्वकामाद्यादि चरवकल्पते तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः। केचित्तु
 नः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्ति उत्तराणि सिद्धांतसूत्राणि। ये वयं व्याख्यामनुरूपमानाः परविषया एव गतिश्रु
 तीः प्रतिष्ठापयन्ति तदनुपपन्नं गंतव्यत्वा नुपपत्तेर्ब्रह्मणः यत्सर्वगतं सर्वांतरं सर्वात्मकं च ब्रह्म आकाशावत्सर्वगत
 अनित्यो यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यत्आत्मा सर्वांतरास्तीति वेदं सर्वब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरि। पर। छ। मित्यादिश्रुतिनिर्द्वा
 रितविशेषतस्त्यगंतव्यत्वा न कदाचिदप्युपपद्यते न हि गतमेव गत्येतत्। अन्यो ह्यन्यद्व्युत्पत्तीति प्रसिद्धलोके। ननु गतस्या
 पि गंतव्यतादेशांतरविशिष्टस्य दृष्टा यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीदेशांतरद्वारेण गच्छति तथा अन्यत्वेपि बालस्य कालांतर
 विशिष्टं वार्धक्यं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टं तद्ब्रह्मणोपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथं चिदंतव्यता स्यादिति न प्रतिषिद्ध
 सर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः निष्कले निष्क्रियं शांतं निरवयवं निरंजनं। अस्थूलमन एव कस्वमजमदीर्घं सबाह्याभ्यंतरी
 ह्यजः सबा एष महानज आत्मा जरोमरो मृतो भयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देश
 कालादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं शक्यते येन भूतप्रदेशवयो वस्थान्यायेन स्य गंतव्यता स्यात्। भूवयसो
 स्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपत्तेर्देशकालविशिष्टा गंतव्यता। ननु त्वमिति स्थितिप्रलयहेतुत्वं श्रुतेरने
 कशक्तित्वे ब्रह्मण इति चेन्नोता सामेकत्वं प्रतिपादनपरत्वात् नृदादिदृष्टांतैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकार
 विशेषनिराकरणं भुतीनामनन्यार्थत्वात्। उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानमनन्यार्थत्वात्। मतिचेत्तन्म

घ

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति वदितुं दृष्टव्यं। अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाया वा स्यादनुचितं न
यवा' तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्कृत्या क्रियते स्वसंबन्धेनैवा व्यवहितेन विद्यासंपत्तिन स्यास्येन तत्ति
द्वेः। न च नित्यसिद्धिनिश्रेयसनिवेदनस्या साध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचितं नेकाचिदपेक्षोपपद्यते तस्मा
दपरविषयेव गतिस्तत्र परापरब्रह्म विवेकानवधारणेना परस्मिन् ब्रह्मणिवर्तमाना गतिश्च तयः परस्मिन्
धारोप्यते किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति। बाढं द्वे एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकार इत्यादि दर्शनात्किं पु
नः परं ब्रह्म किं मपरमिति उच्यते यत्रा विद्याकृतनामरूपादि विशेषप्रतिषेधेना स्थूलादिशब्दे ब्रह्मोपदिश्य
ते तत्परं। तदेव यत्र नामरूपादि विशेषाणो केनचिद्विशिष्टमुपासनायो पदिरयते मनोमय प्राणशरीरोभा
रूप इत्यादि शब्देस्तदपरं न चैवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत। न अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात्
तस्य चापरब्रह्मोपासं स्य तत्संनिधौ श्रयमाणं स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादि जगदे श्वर्यलक्षणं संसार
गोचरमेव फलं भवत्यनिवर्तितत्वाद विद्यायास्तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात् तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धं सत्यं गत
रेपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्या ध्यानाधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्येवादिष्मत्तदुपसारात्वादि
त्यत्रा तस्मात्कार्यं बाधरित्येव स्थितः पक्षः परं ज्ञेयमिति च पक्षांतरप्रतिपादनमात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविका

४ न

२६

कल्पना च ब्रह्मण्यनुपपत्त्या निरवयवत्वप्रसिद्धेः विकारपक्षेप्येतत्तुल्यं विकारेणपि विकारिणे नित्यप्राप्तत्वा
त्। न हि घटो मृदात्मता परित्यज्यावतिष्ठते परित्यागोऽभावप्राप्तेः। विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्र
ह्मणः संसारगमनमप्यनवकृत्। अथान्यएव जीवो ब्रह्मणः। सोऽप्युर्वी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्ह
ति यापित्ये गमनानुपपत्तिः मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः। अणुत्वेऽपि कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः।
प्रतिषेधे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य ते त्वमसीत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः।
विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः विकारावयवयोस्तद्वतो नन्यत्वाददोष इति चेन्न मुख्यस्यैकत्वानुप
पत्तेः सर्वेषु चैतेषु पक्षेषु निमोक्षप्रसंगः। संसारी त्मत्पनिर्मुक्तैः। अतिष्ठतो वा स्वरूपनाशप्रसंगो ब्रह्म
त्वाभ्युपगमात्। यत्तु कैश्चिज्जल्यते नित्यनेमि त्रिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयते प्रत्यवायानुत्पत्तये काम्यानि
प्रतिषिद्धानि च परिद्वियं ते स्वर्गनरकानवाप्तये सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षप्यंते इत्य
तो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वदेहांतरप्रतिसंधानकारणाभावात् स्वरूपवस्थानलक्षणे केवल्ये विनापि ब्रह्मात्म
तयैव च तस्य सत्स्यतीति तदसत्। प्रमाणाभावाच्च द्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितमोक्षार्थ इत्यसमाचोदिति।
स्वप्नजीविकया तत्र तर्कितं यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारस्तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति। न चैतत्तर्कयितुं शक्यते।
निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् बहूनि हि कर्माणि जात्यंतरसंचितानि दृष्टानिष्टविपाकानि एकैकस्य जंतोः संभाव्यंते।

तम

त्य

तेषां विरुद्धकला नान्युगपदुपभोगा संभवात्कानि ह्यवसराणीदं जन्मनिर्मिते कानि चिदेकाकालनिमित्तप्रतीक्षाया
 सत इत्यतस्तेषां भवशिष्टानां संप्रतेनोपभोगेन क्षपण संभवान्न यथा वर्णितं चरितस्यापि वर्तमानदेहपानेदेहां
 तरनिमिताभावः शक्यते निश्चेतुं कर्मविशेषसद्भावसिद्धेश्च तद्यद्हरमणीयचरणस्ततः शेषेणेत्यादि श्रुतिस्मृति
 भ्यः। **स्यादेतत्**। नित्यनैमित्तिका नितेष्वांशेषकाणि भविष्यंतीति **तत्र**। विरोधाभावात्सतिहिविरोधेक्ष्यक्षेपक
 भावो भवति न च जन्मांतरसंचितानां स्मृकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः शुद्धिरूपत्वाविशेषादुरितानां त्वशु
 द्धिरूपत्वात्सतिविरोधे भवतु क्षेपणं न तु तावता देहांतराभावसिद्धिः। स्मृतनिमित्तत्वोपपत्तेर्दुश्चित्तस्याप्यवशेष
 एण न वगमात्। न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात् **निमित्ता** वायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरात्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति
 फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात्स्मरति ह्यापस्तंभः। **तद्यथा** मे फलार्थे निमित्ते छाया गंधावनूत्यद्येते ए
 वंधर्मे चर्यमाणमर्थान्नूत्यद्यं तदिति। न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्म प्रायणांतरा
 लेकेन चित्प्रतिज्ञातुं शक्यं। स्मृनिपुणानामपि स्मृमापराधदर्शनात् **वा** त्वयित्वं तु भवति तथापि निमिताभावे स्पृहो
 नत्वमेवान्न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षयितुं शक्यं २५
 अग्नौ ह्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। **स्यादेतत्** कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः स्तेनरात्त्ववस्थानेपि
 कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति तच्च न शक्तिसद्भावे कार्यप्राप्तवत्स्य दुर्निवारत्वात् अथापि स्यान्न केवला शक्तिः

कार्यमारभते न पेक्ष्या न्यानि निमित्तान्यत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति। **तच्च** न निमित्तानामपि शक्तिलक्ष
 णेन संबन्धेन नित्यसंबन्धत्वात् स्मृत्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायो ब्रह्मात्मतायां न कथंचन
 मोक्षप्रत्याशास्ति श्रुतिश्च नान्यः पंथा विद्यते। यनायेति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति परस्मादनन्यत्वेपि जी
 वस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरातिरिक्तेनाप्राग्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवदुपपत्तेः। शास्त्रं
 च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरपश्यतीत्यादिनाः प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पर्येदित्यादिना तदभावदर्शयति। **तदेवं** परब्रह्मविदो गतव्यादिविज्ञानस्य
 बोधितत्वात् न कथंचन गतिरूपपादयितुं शक्यं किं विषयाः पुनरीति श्रुतय इति उच्यते। सगुणविद्याविषया भवि
 ष्यति तथा हि कचित्पंचाग्निविद्याप्रकृत्यगतिरुच्यते क्वचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्यायत्रापि ब्रह्मप्रकृत्यग
 तिरुच्यते यथा प्राणा ब्रह्मकं ब्रह्मस्व ब्रह्मेत्यथ यदिदमस्मि ब्रह्मपुरंदहरं पुंरीकं वेरो मेति तत्रापि च वामनीत्यादि
 भिसत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् संभवति गतिः न क्वचित्परब्रह्मविषये गतिः श्राव्यते यथा गति
 प्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणा उक्ता मंतीति ब्रह्मविदा प्रोतिपरमित्यादिषु तु सत्यप्याप्रोतेर्गत्यर्थे चैवार्णितेन
 न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात् स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याधारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षया मिधीयते।

त्य

तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्कानि लब्धावसराणीदं जन्मनिर्मिते कानि चिदेव कालनिमित्तप्रतीक्षाया
 सत इत्यतस्तेषां भवशिष्टानां सांप्रते नोपभोगे नक्षपणसंभवान्नयथा वर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते देहां
 तरनिमिताभावः शक्यते निश्चेतुं कर्मोपसद्भावसिद्धेश्च तद्यद्हरमणीयचरणस्ततः रोषेणेत्यादि श्रुतिस्मृति
 भ्यः। **स्यादेतत्**। नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यंतीति **तत्र**। विरोधाभावात्सतिविरोधेक्ष्यक्षेपक
 भावो भवति न च जन्मांतरसंचितानां सकृत्तानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः। शुद्धिरूपत्वाविरोधादुरितानां त्वशु
 द्धिरूपत्वात्सतिविरोधे भवतु क्षेपणं ननु तावता देहांतराभावसिद्धिः। सकृत्तनिमित्तत्वोपपत्तेर्दुश्चरितस्याप्यशेषस्य
 एतन्नवगमात्। **न च** नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्। नित्यनिमित्तत्वात्। वायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरात्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति
 फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात्स्मरति ह्यापस्तम्भः। **तद्यथा** मे फलार्थे निमित्ते छायागंधावनूत्यदेते ए
 वंधर्मे चर्यमाणमर्थान्नूत्यद्यंत इति। न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्म प्राप्य तां
 लेकेन चित्प्रतिज्ञातुं शक्यं। स निपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात्। **तत्र**। चित्तव्यंतु भवति तथापि निमिताभावे स्पृहो
 नत्वमेवान्न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षयितुं शक्यं। २५
 अग्नौ ह्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। **स्यादेतत्**। कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिस्तैरात्मवस्थानेपि
 कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति तच्च न शक्तिसद्भावे कार्यप्राप्तवत्स्य दुर्निवारत्वात् अथापि स्यान्न केवला शक्तिः

कार्यमारभते नपेक्ष्यान्यानि निमित्तान्यतएकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति। **तत्र**। निमित्तानामपि शक्तिलक्ष
 णेन संबन्धेन नित्यसंबन्धत्वात् स्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्याविद्यागम्यायो ब्रह्मात्मतायां न कथंचन
 मोक्षप्रत्याशास्ति श्रुतिश्च नान्यः पन्थाविद्यते। यनायेति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति परस्मादनन्यत्वेपि जी
 वस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्नृतिरिति चेन्न प्राग्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवदुपपत्तेः। शास्त्रं
 च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरपश्यतीत्यादिना प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूते केन कं पर्येदित्यादिना तदभावदर्शयति। **तदेव** परब्रह्मविदो गंतव्यादिविज्ञानस्य
 बाधितत्वात् न कथंचन गतिरप्यपादयितुं शक्या किं विषयाः पुनर्गतिश्च तय इति उच्यते। सगुणविद्याविषयामवि
 ष्यति तथा हि कचित् चित्तं चाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते क्वचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्यां यत्रापि ब्रह्मप्रकृत्य ग
 तिरुच्यते यथा प्राणा ब्रह्मकं ब्रह्मस्व ब्रह्मेत्यथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे हरं पुं रिकं वेत्तमिति तत्रापि च वामनीत्यादि
 भिसत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः न क्वचित्परब्रह्मविषये गतिः श्राव्यते यथा गति
 प्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणा उक्ता मंतीति ब्रह्मविदा प्रोतिपरमित्यादिषु तु सत्यप्याप्रोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन
 न्यायेन देशांतरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याधारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षया मिधीयते।

अत्र नान्यत्पश्यति न तु तद्वितीयमस्ति ततो न्यदिभक्तं यत्पश्येदित्येवमादीनि वाक्यान्प्रविभागेनैव परमात्मा
नं दर्शयति। यथा दर्शनमेव च फलं युक्तं। तत्र क्रतुन्यायाद्यधोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगो वभवति एवं
मुनेर्विज्ञानतः प्राप्ता भवति गौतमैति चेवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्प्रविभागेनैव
दर्शयति नदी समुद्रादिनिदर्शना निर्वर्णनं भेदनिर्देशास्त्वभेदेऽप्यपचर्यते समगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चे
महिम्नीत्यात्मरतिः आत्मक्रीड इति चेवमादिदर्शनात्। ७। ब्राह्मणज्ञैर्मिनिरूपन्यासादिभ्यः। ८।
स्थितमेतत्त्वेन रूपेणेत्यत्रात्मा प्रावस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते नागंतुकेनापररूपेणेति अधुना तु तद्विशेषमुक्त्वा
यां अभिधीयते स्वमस्वरूपं ब्राह्मणमपहं पाप्मत्वादिसत्यसंकल्पो वसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तेन स्वरू
पेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिशार्या मन्यते कुतः उपन्यासादिभ्यः तथात्वावगमात् तथा ह्येष आत्मा पहत
पाप्मेत्यादिना सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमन्तेनोपन्यासेन एवमात्मकतामात्मनो बोधयति तथा सतत्र
पर्येति जज्ञनः क्रीडनं समाप्य इत्येवमर्थरूपमावेदयति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति च सर्वज्ञः सर्व
श्वर इत्यादिव्यपदेशाश्चैव मुपपन्ना भविष्यतीति। ७। चित्तितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्योऽल्लोमिः। ८। यद्यप्य
पहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मानिर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हितत्रगम्यते।

सनायेति इष्टव्यं। ७। अत्र प्रतीकालंबनात् न यतीति बादरायण उभयार्थोपात्तक्रतुश्चाष्टा स्थितमेतत्कार्यविषयाग
तिर्न परविषयेति। इदमिदानीं संदिश्यते किं सर्वानविकारा लंबनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत्त
कं श्रद्धेवेति किं तावत्प्राप्तं सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात्तादृगनियमः सर्वेषामित्यत्रावि
शेषेणैवैषां विद्यांतरेष्वतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अत्र प्रतीकालंबनानिति। ७। प्रतीकालंबनान्वर्जयित्वा सर्वानन्या
न्विकारा लंबनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते न ह्येवमुभयथा भावाभ्युपगमे कश्चिदोषोऽस्ति
अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेषु पासनेषूपपत्तेः तत्र क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्दृष्टव्यः यो
हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति स्मिष्यते तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेर्न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वम
स्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य। न च ब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्मगच्छतीति श्रूयते यथा पंचाग्निविद्यायां स एनान्
ह्नगमयतीति। भवतु यत्रैव माहृत्य पाद उपलभ्यते तदभावे चैव। सगिकेण तत्र क्रतुन्यायेन क्रतुनामेव तत्प्राप्तिर्नैति ब्रह्म
रेषामिति मन्यते विशेव दर्शयति। नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तर
स्मिन्नुपासनेषु दर्शयति यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति वाग्वा नाम्नो भूयसीयां द्वाचो गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति मनोवा ववाचो भूय इत्यादिना सचायेफलविशेषः प्रतीकतंत्रत्वादुपासनानामुपपद्यते

म

जे

स्व
स्व

ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणो विशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् स्मान्न प्रतीकालंबनानामितरे स्तुल्यफलत्वमिति। इति
 श्रीशरीरकमीमांसाभाष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः। श्रीशिवाभ्यां नमः।
 संपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात्। एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्प
 द्यत इति श्रूयते। तत्र संशयः किं देवलोकाद्यपभोगस्थाने धिवा गंतुकेन केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते आहोस्वि
 दात्ममात्रेति किं तावत्प्राप्तं स्थानांतरे धिवा गंतुकेन केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यति स्यान्मोक्षस्यापि फलं सिद्धे।
 अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात् स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पद्यतिः पूर्वावस्था स्वरूपानपाया द्विभावे तत्
 स्माद्विशेषेण केन चिदभिनिष्पद्यत इत्येवं प्राप्ते द्वे मः। केवलेनैवात्मना विर्भवति न धर्मोत्तरेणोति कुतः स्वेन रूपेणाभि
 निष्पद्यत इति शब्दादन्यथा हि शब्देन विशेषणमनवच्छेदं स्यात्। ननु आत्मीयामिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति न तस्याव
 चनीयत्वाद्येनैव हि केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति किं विशेषणमनर्थकं स्यात्। तस्माच्च
 न तायां तु अर्थवत्केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते ना गंतुकेनापररूपेणापीति कः पुनर्विशेषः पूर्वावस्थास्वि
 ह च स्वरूपानपाया साम्ये सतीत्यत आह। मुक्तः प्रतिज्ञातः। यो चाभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स सर्वबंधविनि
 मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते। पूर्वत्रांधो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थात्रयकलुषितेन

त्य

म

वि

२३

ते

तस्मिन्नेत्येवं विशेषः कथं पुनरवगम्यते मुक्तो यमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञा न दित्याह तथा हि एतन्नेव ते भूयो नु व्याख्या
 मीत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाया शरीरं वा वसंतं नु प्रिया प्रिये स्मृता इति चोपन्यस्य
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत मः पुरुष इति चोपसंहरति। तथा व्यायिकोपक्रमेऽपि य आत्मा पहतपाप्मत्वादिमुक्ता
 त्मविषयमेव प्रतिज्ञा न फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बंधननिवृत्तिमात्रापेक्षानापूर्वापत्रनापेक्षा यदप्यभिनिष्प
 द्यत इति उत्पत्तिपर्यायत्वेनैव पूर्वावस्थाक्षेपं यथा रोगनिवृत्तावरो गो निष्पद्यत इति तद्वत् स्माददोषः। आत्मा
 प्रकरणात्। कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते यावत्ता परं ज्योतिरूपसंघट्टेति कार्यगोचरमेवैनं श्रवयति ज्योतिः शब्दस्य
 भौतिके ज्योतिषिरूढत्वाच्चानतिवृत्तौ विकारविषयात्काश्चिद्विमुक्तो भवितुमर्हति विकारस्यातत्त्वप्रसि
 द्धेरिति नैष दोषः यत आत्मेवात्र ज्योतिः शब्देनावेद्यते प्रकरणात् य आत्मा पहतपाप्मा विरजो विमल इति हि
 प्रकृते परस्मिन् आत्मनि नाकस्माद्वैति कं ज्योतिः शब्दं ग्रहीतुं प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् ज्योतिः शब्दस्य
 त्मनि दृश्यते तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरिति प्रपञ्चितं चैतज्ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र। अविभागे न दृष्टत्वात्। परं ज्योति
 रूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति उता विभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायो
 सतत्र पर्येतीत्यधिकरणधिकर्तव्यनिर्देशात् ज्योतिरूपसंपद्येति च कर्तृकर्म निर्देशाद्देनेवावस्थानमिति
 यस्य मतिस्तं व्युत्पादयति अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तो भवतिष्ठते कुतः दृष्टत्वात् तथा हि तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि

को

परीतं न कल्पितं प्रविष्टं तिसंकल्पदेवेति तुराज्ञं वसंकल्पितार्थं सिद्धिं साधनांतरसामग्रीं क्लृप्तं म
पेक्ष्योच्यते न च संकल्पमात्रमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविद्यं भित्तवच्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयि
तुं पर्याप्तं पुरित्येवं प्राप्ते मः। संकल्पदेवतुके बलात्पित्रादिसमुत्थानमिति कुतः तच्छ्रुतेः संकल्पदेवा
स्य पितरः समुत्तिष्ठतीत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तांतरापेक्षायां पीडितानि निमित्तांतरमपि यदि संकल्पानुविधा
येव स्याद्भवतु न तु प्रयत्नांतरसंपाद्यं निमित्तांतरमिष्यते प्राप्ते संपत्तेर्वध्य संकल्पत्वप्रसंगात् न च
श्रुतिगम्येथे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमेते संकल्पबलादेव चेष्टायावत्प्रयोजनं स्वेयोरपपत्तिः।
प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वात्मुक्तसंकल्पस्या॥७॥ अतएव चानन्याधिपतिः॥८॥ अतएव चावध्यसंक
ल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यान्योधिपतिर्भवतीत्यर्थः। न हि प्राकृतोपि संकल्पयन्नन्यस्वामि
कत्वेमात्मनः सत्यांगतौ संकल्पयति श्रुतिश्चैतद्वर्तयति। अथ यद्वात्मानमनुविद्यत्र जंत्येतांश्च सत्या
न्कामानुतेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति॥९॥ अभाववादि राह्ये वा॥१०॥ संकल्पादेवास्य पितरः
समुत्तिष्ठतीत्यतः श्रुतेः मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्ते श्वर्यस्य विदुषः संति
न संतीति समीक्ष्यते तत्र वादिरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावमहीयमानस्य विदुषो मन्यते।

कस्मादेवं द्याहाम्नायः मनसे तां कामान् परमं नरमते य एते ब्रह्मलोक इति यदि मनसा शरीरेन्द्रिये
श्वविहरेत मनसेति विशेषणं न स्यात्तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे॥११॥ भावजैमिनिर्विकल्पा मन
नाता॥१२॥ जैमिनिस्त्याचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेंद्रियस्य भावं मुक्तं प्रतिमन्यते यतः स एकधा भवति
त्रिधा भवतीत्यादि नानेकधा भावविकल्पमामनंति न ह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनाजसी स्याद्यद्यपि
निर्गुणा यो भूतविद्याया मयमनेकधा भावविकल्पः पश्यते तथापि विद्यमानमेवेदं स गुणावस्यायामैश्व
र्यं भूतविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः स गुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते॥१३॥ द्वादशाहवदुभय
विधे वादरायणोतः॥१४॥ वादरायणः पुनराचार्यः अतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं स्नाधुमन्य
ते यदा स शरीरतां संकल्पयति तदा स शरीरो भवति यदा त्वशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसंकल्पत्वात्संकल्प
वैचित्र्याच्च द्वादशाहवदथा द्वादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादेव मिदमपीति॥१५॥ तत्र
भावे संध्यवदुपपत्तेः॥१६॥ यदा तनोः सेंद्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्य
मानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवत्येवं मोक्षेऽपि स्फुरेवंतदुपपद्यते॥१७॥ भावे जाग्रदवस्था
नो र्यथा जागृते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवत्येवं समुक्तस्याप्युपपद्यते॥१८॥ प्रदीपवदवस्था हि दर्श

यति। ७। भावं जैमिनि विक्ल्यमननादित्यत्र शरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेक शरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि येन वत्स्यते किं वा सात्मकानि अस्मदादि शरीरवदिति भवति वीक्षा तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेति। यथा प्रदीप एको नेक प्रदीपभावमापद्यते विकाराशक्तियोगादेव मेकोपि सन्विद्वानेश्वर्ययोगादेनेक भावमापद्य सर्वानि शरीराण्या विशति' कृतः' तथा हि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेक भावं 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्त धेत्यादि नैतद्वारयन्त्रोपमाभ्युपगमेव कल्पते नापि जीवांतरावेशः न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति। यत्त्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरे संभवइति नैष दोषः' एक मनो नुवर्तानि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्य संकल्पत्वात् तस्य तिसृ ॥ योगा ॥ षष्ठे च तेषु पाधिभेदादात्मनोपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते' एषेव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेक शरीरयोगप्रक्रिया कथं पुनर्मुक्तस्यानेक शरीरावेशादिलक्षणमेश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता तत्केन केविजानीयान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्तं यदि जानीयात्सलिल एको द्रष्टा द्वे तो भवतीति एवं जातीयकाश्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उतरं पठति। ७। स्वाप्यय संपत्योरन्यतरापेक्षमा विस्मृतं हि। ७। स्वाप्ययः संपुत्रं स्वमपीतो भवति तस्मादेन स्वपितीत्याचक्षते इति श्रुतेः। संपतिः केवल्यं' ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः। तयोर्न्यतरामवस्थामपेक्ष्ये तद्विशेषसंज्ञाभाववचनां क्वचित्सु

चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्यति मुक्ता' तथा च श्रुतिः एवं वाच्येयमात्मानं तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन इत्येवं जातीयकानुगृहीता भविष्यति। सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मान् व्यते सत्याः कामा अस्येति तथाप्युपाधिसंबंधाधीनत्वात् तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसंभवो नेकाकात्म्य प्रतिषेधात्। प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणो नेकाकारत्वं न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गमित्यत्र श्रुत एव ज्ञाणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायस्तुत्यर्थं आत्मा त्रीत्यादिवत् न हि मुख्यान्येवरति कीडा मिथुनान्यात्मनिमित्तानि शक्यं ते वर्णयितुं' द्वितीयविषयत्वात् तेषां तस्मान्निरस्तो रोषप्रपंचेन प्रसन्नेनाव्यपदेशो न बोधात्मनानिषद्यते इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। ७। एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः। ७। एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्यो वगतस्य ब्रह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते। ७। संकल्पादेव तत्तच्छ्रुतेः। ७। हृदि विद्यायां श्रूयते स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा स्य पितरः समुत्तिष्ठंतीत्यादितत्र संशयः किं संकल्प एव केवलः पित्रादि समुत्थानहेतुः उत निमित्तोतरसहित इति तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तोतरापेक्षा युक्ता' यथा लोके स्मरन्तीनां संकल्पाद्गमनादिभ्यश्चेतुभ्यः पित्रादिसंपतिर्भवत्येवमुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टवि

सावस्थामपेक्ष्योच्यते कचित्कैवल्यवस्था कथमवागम्यते यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतमेतेभ्योभस्तेभ्यः स
 मुखायतान्येवानुविनश्यति न प्रोत्य संज्ञास्ति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूद्यत्र सप्रो न केचन कामे कामयते न केच
 न स्वप्नं परमतीत्यादि श्रुतिभ्यः सगुणविद्याविपाकावस्थानं त्वेतत्सर्गादिवदवस्थांतरं यत्रैतदेवैश्वर्यमुपवर्ण्यते
 तस्माददोषः । जगद्ध्यापारवर्जप्रकरणदसंनिहितत्वाच्चाये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसैश्वर्यसायु
 ज्यं ब्रजंति किंतेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः किं तावत्प्राप्तं निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं
 भवितुमर्हति प्राप्नोति स्वराज्यं सर्वे सौदेवा बलिमावहंति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इत्यादि श्रुतिभ्यः ।
 इत्येवंप्राप्ते पठति जगद्ध्यापारवर्जं जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा न्यदपि माद्यात्मकमैश्वर्यमुक्ता नो भवितु
 मर्हति जगद्ध्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवैश्वर्यस्य कृतं तस्य तत्र प्रकृतत्वादसंनिहितत्वाच्चेतरेषां पर एव हीश्व
 रो जगद्ध्यापारे धिक्कृतस्तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्यपदेशान्नित्यशब्दनिबद्धत्वाच्च तदन्वैण विजिज्ञासनपूर्वकं मि
 तरेषां प्रादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेन संनिहितास्ते जगद्ध्यापारे समसंस्कृत्वा देवचैषामनैकमत्येकस्य चित्स्थि
 त्यभिप्रायः कस्यचित्संहराभिप्रायः इत्येवं विरोधिकदाचित्स्यात् अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्पद
 त्यविरोधः समर्थे तन्नतः परमेश्वराकृतं तत्रैवमेवैतरेषां मिति व्यवतिष्ठते । प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिका

शारी.
३९

आप्नोति मनसस्पतिमिह्याह! यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वमद्वैतेश्वरस्तं प्रोति एतदुत्तरं ३
अवतिष्ठतु सारेण चानंतरं ३
पिकमंडलस्थोक्तेः ॥ ७ ॥ अथ यदुक्तं आप्नोति स्यात्प्रत्यक्षोपदेशान्निवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्यायमि
तितत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते नान्यदोषः आधिकारिकमंडलस्थोक्तेः ॥ आधिकारिको यः सवितुमंडलादिषु विशेषे
षायतनेष्ववस्थितः परमेश्वरस्तदायतैवेयं स्यात्प्रत्यक्षोपदेशान्निवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्यायमि
त्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ॥ एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यं सिद्धेश्वराय तमेवेतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यं ॥
विकारावर्तिवतथा हि स्थितिमाह ॥ ७ ॥ विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरस्य न केवलं विकारमात्रं गोचरं सवितु
मंडलाद्यधिष्ठानं तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाह ॥ ७ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ॥ पादोस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्या मृतं दिवी येवमादिभ्यश्च तन्निर्विकारं रूपं मितशालं बनावः प्राप्नुवंतीति शंकां वक्तुं अतः कृतु
त्वात्तैषां अतश्च यथैव द्विरूपं पारमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्यसगुण एवावतिष्ठते एवं सगुणेऽपि निवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य
सावग्रह एवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ७ ॥ दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः
श्रुतिस्मृतीनां तत्र सूर्याभातिनचंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांतिकुतो यमग्निरिति न तद्भासयते सूर्ये निराशां
कोनपावक इति च ॥ तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्याने प्रायः ॥ ७ ॥ भोगमात्रं सामानिगा ॥ ७ ॥
इतश्च निरंकुशं विकारालंबनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवामादि सिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते ॥

तमाहापोवैखलुमीयंतेलोकोसावितिसयथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैवं विदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ते
 नो एतस्यै देवताये सायुज्यं सलोकतां जयतीत्यादि मे द्रव्यपदेशलिङ्गेभ्यः ननु एवं सति सातिशयत्वादे
 तवत्वमैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येतेति अत उत्तरं भगवान्वा दरायण आचार्यः पठति ॥
 अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ७ ॥ नाडीरश्मिसमन्विते नास्ति शदिपर्वणादेव यानेन पथाये ब्रह्मलोकं शास्त्र
 कविशेषांगच्छति यस्मिन् न रश्मिश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवियस्मिन्नैरं प्रदीयं सरोयस्मि
 नश्चैषः सोमसवनो यस्मिन् न पराजिता पूर्वज्ञो यस्मिन् श्रुप्रभुविमितं हिरण्मयं वेदमयश्चानेकधामं
 त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपंच्यते तं प्राप्य न च द्रलोकादिर्विमुक्तभोगा आवर्तते कुतः तयोर्ध्वमायनमृत
 त्वमेति तेषां न पुनरावृत्तिः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पु
 नरावर्तते इत्यादि शब्देभ्यः अतवत्वे त्वैश्वर्यस्य यथानावृत्तिस्तथावर्णितं कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात्
 परमित्यत्रा सम्यग्दर्शनविधस्ततमसांतु नित्यसिद्धिनिर्वाणपरायणानां सिद्धेवानावृत्तिः तदाश्रयणेनेव हि
 सगुणशरणानामप्यनावृत्तिरिति सिद्धिरिति अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति स्त्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिदर्श
 यति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ चतुर्थोऽध्यायश्चतुर्थः पादः समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः श्रीरस्तु

134

1